

INFLUÈNCIES LOCALS I ESTAT CENTRALISTA AL BAIX SEGURA¹

Jesús MILLAN
Universitat de València

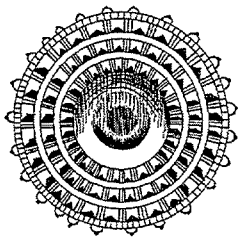
*José Millán Santos i Virtudes García-Varela Sánchez, in memoriam.
A Fco. José, M^a Sagrario i Clara I., en Nadal de 2003.
A José Almagro Aparicio, in memoriam*

I. LA CONSTRUCCIÓ DE L'ESTAT CENTRALISTA A ESPANYA

Sovint s'ha suposat que el que políticament identifiquem amb l'Espanya contemporània ha existit de la mateixa manera des d'una data remota, que s'acostuma a fixar en les acaballes de l'Edat Mitjana. Aquesta suposició oblida, si més no, el context que representava l'agregat de regnes de la monarquia dels Àustria o, després, el caràcter decisivament dinàstic que continuava tenint l'absolutisme borbònic. Probablement, la identificació amb «Espanya» es va estendre molt enmig d'aquestes construccions, ben diferenciades del que serien els Estats nacionals a partir del segle XIX. Amb tot, ni la identitat del «poble» o la «nació» —tant se val quins— era la clau del poder polític de llavors, ni aquest poder s'exercia sobre la societat de la mateixa manera que ho faria l'Estat contemporani.

El centralisme dels Borbó —implantat a la Corona d'Aragó, mentre evolucionaven en sentit contrari les províncies basques i Navarra— no generà l'Espanya que ens ha arribat. En la formació d'aquesta intervingueren dos processos que van alterar l'herència anterior. D'una banda, un assalt des de baix al poder heretat de l'absolutisme. Fou el que es va produir, reiteradament, entre la invasió francesa de 1808 i inicis de la dècada de 1840. El col·lapse de la monarquia donà lloc a la recomposició d'un poder alternatiu, a partir d'una nova legitimitat, que assumia les competències polítiques en la perifèria. Així, la formació de l'Estat espanyol contemporani estaria marcada pel fracàs del centralisme absolutista —hereu d'una de les més grans monarquies de l'Europa moderna— i per aquest assalt al poder des d'àrees locals. Això acabaria per generar, a la llarga, la perspectiva

¹ Aquest treball procedeix d'una conferència a Bigastre, la primavera de 2001. S'inclou en el projecte BHA-2002-01006 del Ministeri de Ciència i Tecnologia i dels Fons FEDER.



d'una recomposició «des de baix» i amb trets federalistes, allò que arrelà en bona part de la tradició democràtica i esquerrana de l'Espanya de l'època. Aquest trasbals implicava, a més, des de molt d'hora, un conflictiu canvi social, que acceleraria la transformació de les jerarquies socials establertes fins aleshores.

En segon lloc, des de 1843 es va emprendre la construcció d'un nou Estat centralista, ara —durant els llargs anys dels governs moderats— sota el predomini d'un liberalisme enormement restrictiu. Moltes vegades —però no sempre—, el conservadorisme i l'òptica repressiva del nou Estat anaven acompanyats de la pretensió d'homogeneïtzar radicalment el país. A més de donar per descomptat que a un Estat modern li havia de correspondre l'ús públic d'un únic idioma —estenen, doncs, la marginació dels idiomes espanyols diferents del castellà—, el criteri predominant era desconfiança de les autoritats superiors respecte a les locals. La política i l'autoritat residien només en l'Estat central, que tutelava i intervenia les instàncies inferiors, les quals tan sols havien de desenvolupar tasques administratives.

En la pràctica, però, aquest proclamat centralisme tenia bases clarament localistes. El remot Estat central es recolzava, de fet, en un grapat de personatges influents de cada lloc en concret. Això succeïa perquè funcions clau de l'Estat —com ara la fiscalitat o el reclutament militar— es deixaven en les mans de diputacions i municipis, com a instruments de l'autoritat de l'Estat. Atés que això, a més, s'esdevenia mentre durant dècades i dècades no hi havia un coneixement estadístic fiable i actualitzat, ni una burocràcia suficient, ni tampoc procediments viables de reclamació, sembla clar que en aquests aspectes decisius l'Estat, en la pràctica, convalidava el que feien aquells prominents locals, que s'identificaven amb el poder i deien actuar al seu servei.

D'aquesta manera, la integració de la societat en l'ordre polític havia de consistir principalment en les múltiples manifestacions de la «influència» que exercien certes jerarquies socials. Eren elles les que «feien present l'Estat» a l'espai local. En darrer lloc, el sistema de representació política va reforçar decisivament tot això. Fins la II República, el criteri dominant fou establir districtes electorals molt reduïts, allò que reforçava el localisme d'aquella Espanya, d'altra banda, enormement centralitzada. La limitació de recursos de l'Estat o la seua ineficàcia feien que les demandes de molts particulars o institucions no foren sovint ateses, llevat de l'oportunitat que ofería el mecanisme de les influències i les contrapartides. Les eleccions parlamentàries —en les quals moltes zones agràries es convertien en districtes que triaven un únic diputat— oferien una d'aquestes escasses ocasions en les quals aquells que podien fer-ho «negociaven» demandes i pressions de tota mena, tant individuals com de signe comunitari.

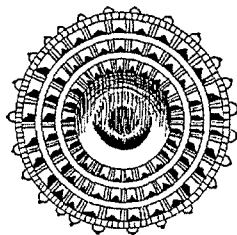
Pel que sembla, aquesta forta importància dels mecanismes localistes i «informals» es va consolidar de manera duradora, fins arribar al període de

gestació de la dictadura franquista. Això no exclou —com veurem— canvis significatius en els protagonistes i en la manera de fer funcionar aquests canals de relació entre «ciutadans» i «política» estatal. Però sense estudiar aquest escenari no entendrem com han evolucionat en la pràctica les relacions entre societat civil i poder polític, més enllà del que expressaven constitucions, lleis i discursos. És el que algú ha anomenat «política en penombra».² Massa vegades s'ha apel·lat a explicacions esquemàtiques per a mostrar el que es considerava manca de desenvolupament de la ciutadania o de la societat civil. Aquest és, per tant, un aspecte clau de les «cultures polítiques» profundes a casa nostra. En especial, en plantejar aquestes qüestions ens preguntem al voltant de dos temes: quines foren les formes d'obtenir la col·laboració en favor de l'Estat i dels seus «representants» *in situ* i quins foren els protagonistes d'aquesta connexió.

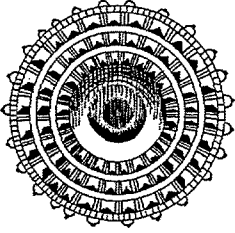
No es tracta, és clar, de respondre a aquestes qüestions, massa complexes i massa poc conegudes encara, gairebé a tot arreu i especialment en el cas del Baix Segura. Només tractaré de plantejar alguns dels trets que em semblen més significatius, en una primera aproximació general en tres etapes. La primera comprén la fi de l'absolutisme i la revolució liberal, entre el darrer terç del set-cents i el primer del segle XIX. La segona, en les dècades centrals del vuit-cents, està marcada pels inicis del nou Estat, una vegada que el moderantisme tancà la revolució liberal. La tercera fase ocuparà el llarg període del liberalisme no democràtic de la Restauració —des de 1875— i el col·lapse posterior d'aquesta mena de liberalisme. El seu enfonsament —que obriria les portes a la fugaç experiència de democràcia de masses de la II República— conduiria a l'evolució de signe decididament antiliberal d'una nova dreta, també a escala local, que forniria les bases de la posterior dictadura de Franco.

II. JERARQUIES SOCIALS I ORGANITZACIÓ DEL TERRITORI DAVANT LA REVOLUCIÓ LIBERAL

Durant l'absolutisme borbònic del set-cents, el Baix Segura presentava una forma d'organització del territori heretada de la conquesta cristiana baixmedieval. Sobretot, els criteris polítics, culturals i militars pesaven més que les peculiaritats socioeconòmiques a l'hora de delimitar l'espai. Així, el potencial agrari de la comarca regada pel Segura no determinava la formació d'un districte específic. Hi pesava molt més la vella condició d'Oriola com a seu d'institucions i poders valencians, de manera que l'espai de la comarca, sovint considerada més tard com un «fet natural», continuava coexistint en la mateixa demarcació civil amb bona part de les terres del Vinalopó. Com a ben pocs indrets, aquest pes decisiu de la identificació política i —fins ben entrada l'època moderna— també cultural de la ciutat d'Oriola amb els reis i la Corona d'Aragó, amb la catalanitat o amb la tradició històrica del regne de València formava part ferma de la mateixa identitat local. Els signes d'això es perllongaren durant el domini de la dinastia Borbó, com



² Antonio ROBLES (comp.), *Política en penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, S. XXI, Madrid, 1996.



ho suggereix, a més d'alguna iniciativa més o menys instrumental sobre la llengua catalana, l'ús insistent de la senyera quatrribarrada en la seua qualitat de distintiu local. No és senzill, però, interpretar el significat d'això. En tot cas, aquesta Oriola ostentosament quatrribarrada fou compatible amb el conreu d'una intensa identitat espanyola. Ja en el segle XVII, les *Cobles* de l'apòcrif mossén Febrer parlaven de «fúria espanyola», en referir-se a la gesta que inaugurava l'Oriola cristiana en l'imaginari local. Amb motiu de l'exaltació al tron de Carles III, la ciutat es tornà a presentar, com sempre, amb profusió de quatrribarrades, alhora que en els discursos el referent espanyol era del tot dominant, per no dir-ne exclusiu.³

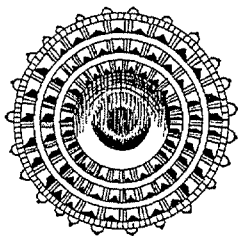
Una forta identitat local com aquesta, el relleu de la qual — probablement, se n'era conscient a Oriola— procedia del seu protagonisme en la història valenciana i de la Corona d'Aragó, es connectava sobretot amb el poder dinàstic de la Corona. Era aquesta herència la que determinava en el segle XVIII l'organització del territori. La conquesta cristiana baixmedieval havia consagrat el predomini d'Oriola, com a gran municipi de jurisdicció reial. S'hi afegirien després, amb aquest caràcter de reialencs, entre finals del segle XVI i la primera meitat del XVIII, Callosa de Segura, Almoradí, Guardamar i Catral. El pes de l'autoritat reial reflectia el protagonisme de la monarquia en la conquesta del País Valencià, així com el paper decisiu de la ciutat d'Oriola, nucli principal d'una àmplia zona caracteritzada abans per la inestabilitat militar i el buit de població.

De forma entretallada en el temps —però amb més fermesa des del pas del segle XVII al XVIII—, aquest panorama s'havia anat capgirant. Hi hagué una onada de petits assentaments senyoriaus, que dibuixaren una xarxa de poblacions més densa al Baix Segura. Ací s'inclou el *Lloc Nou* que seria Bigastre. És important tenir en compte que els nous assentaments podien estar integrats, no poques vegades, en l'òrbita de grans fortunes establertes al reialenc. Des de la ja llunyana expulsió dels moriscos, el 1609, fins al primer terç del set-cents, aquests petits senyoriats van atraure una població encara prou concentrada al reialenc oriolà. Per què canviava aquella gent l'àrea de la ciutat —directament lligada al rei— en favor de colonitzacions depenents d'un senyor? En part, això podia obeir a l'atractiu, transitori si més no, que suposava baratar una activitat artesanal d'escassos horitzons o l'arrendament a curt termini de la terra —situacions típiques de la societat oriolana— per l'estabilitat que atorgava l'establiment en emfiteusi als llocs fundats per senyors. Aquesta fórmula d'accedir a una *quasi propietat* agrària —el *dominium utile*— va resultar atractiva per a molts dels que vivien del treball al terme oriolà. Però, al seu torn, els establiments emfiteutics als senyoriats eren una operació parcial, feta per iniciativa dels grans patrimonis de la noblesa terratinent —sorgida dels rengles patricis d'Oriola— o d'alguna de les principals corporacions eclesiàstiques, com ara el Capítol Catedral o el Col·legi de Predicadors. La fortuna d'aquest grapat de famílies i institucions es trobava, sobretot, en termes de reialenc,

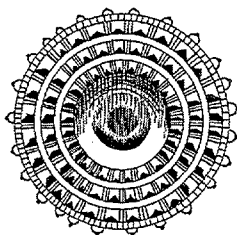
³ *Triunfo del amor y respeto*, publicat per la ciutat amb motiu de la coronació reial, el 1759 (reed. de la Diputació Provincial d'Alacant, dirigida per Ramón Baldaquí, Alacant, 2003). Durant el procés de castellanització lingüística, les darreres defenses explícites del valencià a Oriola són, de mitjan dècada de 1620. Alguns buròcrates i membres del govern local —com ara Pere Macià, Alonso Blanes, Josep Orumbella o Nicolau Viudes—, o rectors, com l'historiador mossén Pere Bellot, es caracteritzaren a la primera meitat del sis-cents per la seua identificació amb el català. Crida l'atenció que quan el castellà ja era clarament majoritari, a la segona meitat del segle, la ciutat fes publicar en valencià tota mena de normatives fonamentals per a la vida dels veïns, com ara preus o aprofitaments comunals. Excepcionalment, la *crida per reclutar a tota pressa deu soldats*, en 1639, es féu en castellà. Per últim, el sermó del dia de S. Vicent Ferrer es va fer en català fins mitjan segle XVIII.

on no exercien el poder polític que tenien com a senyors als nous llocs de colonització. Fins el seu ocàs gradual, a la segona meitat del segle xx, l'àmplia propietat *nobiliària* de la zona només tindria un secundari caire *senyorial*. Els assentaments *emfiteútics* a franges d'horta dins els senyories —com s'observa a Benejússer—, hagueren de ser la base d'un nucli de llauradors amb capacitat per a conrear les grans superfícies *arrendades* dins de reialencs o, també —com succeïa a la Pobla de Rocamora o a Daia Vella—, dins d'un altre tipus de senyories menuts, la superfície dels quals era propietat plena del senyor. Així doncs, l'emfiteusi d'alguns senyories (Bigastre, Benejússer, Coix, Granja, Rafal o Redovà) no era un fet aïllat, sinó que sovint funcionava com una peça de l'engranatge de la gran propietat particular, cedida en arrendament tant dins de termes de reialenc (Almoradí, Callosa, Catral, Guardamar o Oriola) com allà on el senyor era alhora l'amo exclusiu del sòl. Eren una minoria els propietaris emfiteutes que prenien en arrendament les grans finques que alimentaven, per damunt de tot, les rendes dels grans propietaris privilegiats. Tot al llarg del segle, jornalers, llauradors i alguns artesans empobrits omplien la població dels llocs colonitzats.

El vincle entre emfiteusi i gran propietat permet explicar que, fins ben entrat el segle XIX, el repartiment de la terra a Bigastre, Benejússer o Rafal fos diferent del dels reialencs que els envoltaven. En aquests darrers, la propietat urbana i forastera —de gent dels nuclis portuaris pròxims, com ara Cartagena o Alacant, però també de centres més allunyats, com València— era ben important, ja al segle XVIII. Altrament, en molts senyories, si deixem de banda la presència del senyor del lloc, les distàncies socials foren en aquella època un assumpte intern de la localitat. Com a fruit de les herències, de les crisis periòdiques i de l'alça de la renda dels arrendaments i del crèdit, a finals del set-cents un delmat nucli de llauradors, veïns relativament benestants, es contraposava a una majoria de famílies amb ben poca propietat o mancats d'ella. La decadència d'aquests llauradors no havia brindat grans oportunitats als especuladors forasters per a obrir-se pas en la propietat d'aquests llocs. El poder dels grans propietaris nobles o eclesiàstics, parcialment també *senyorials*, va frenar durant un temps l'avanç de la burgesia de negocis. Eren els deutes amb el senyor —però, en la seua qualitat simultània de gran propietari de finques en arrendament— el que, des de principis del segle XIX, va permetre als comtes de Pinohermoso ampliar les seues terres al seu senyoriu de Benejússer, a costa del domini útil dels seus emfiteutes, que, a més, els devien rendes com a arrendataris. A Bigastre, on els emfiteutes precaris van proliferar aviat, un mecanisme semblant va jugar en favor d'una de les peces burgeses de l'entramat senyorial, la família Mesples, administradora del Capítol catedral oriolà. A finals del set-cents, els Mesples posseïen vora el 9% del domini útil del lloc, però més tard seria el Capítol qui miraria de fer-se amb la terra dels insolvents.⁴



⁴ Jesús MILLAN, «Agricultura y propiedad de la tierra en la colonización señorial. Bigastro, 1779-1826», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, 5 (1986), p. 29, 34-35; i «La formación de un capitalismo rentista. La dinámica de la sociedad agraria en el Bajo Segura entre comienzos del siglo XVIII y la crisis del antiguo régimen», en Joseph PÉREZ i Armando ALBEROLA (eds.), *España y América entre la Ilustración y el liberalismo*, Casa de Velázquez - Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Madrid i Alacant, 1993, p. 131-161.



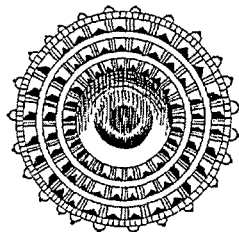
El caràcter propietari d'aquests privilegiats —nobles i eclesiàstics—, encimbellats en algun moment tardà a la condició parcial de *senyors*, seria clau. En el context de les seues fortunes, l'espínós problema dels senyorius només els afectava de manera secundària. La propietat —concepte decisiu en la construcció de l'ordre social i polític que va reemplaçar l'antic règim— es trobava també en la base dels seus interessos. Això era una característica de la zona, a diferència d'altres àmbits del País Valencià, incloent-hi el veí Baix Vinalopó. En aquestes altres latituds, el cim de l'autoritat local era la gran aristocràcia senyorial, que formava, de feia temps, un nucli de llinatges cortesans i amb interessos en regions molt diverses. Els Osuna de Gandia, els Altamira d'Elx o els Medinaceli de Dénia representaven en aquests llocs la cúpula del poder, alhora que els seus titulars, de la Cort estant, teixien vincles que afectaven bona part dels territoris de la monarquia.

No era aquesta la pauta del Baix Segura. Llevat del marquesat de Rafal —un títol de principis del segle XVII, encimbellat a la grandesa cortesana a finals del set-cents, una volta superat el mal pas de la militància austriacista durant la Guerra de Successió— o del de Dos Aigües —títol de l'elit valenciana, sorgit per la mateixa època—, ací predominava una noblesa situada en graons inferiors de la piràmide de l'antic règim. El poder institucional del reialenc estava ocupat per un patriciat urbà, integrat per nobles sense títol o mancats d'ell fins molt tard. La seua preeminència derivava del monopoli dels càrrecs municipals, sobretot després que l'adscripció austriacista en el conflicte successor i la repressió posterior bandejassen moltes famílies en favor de les poques que havien donat suport al candidat francès. Corporativament, aquest grapat de llinatges tutelava el veïnat: «la Ciutat», com hom deia a Oriola l'*Ajuntament*, era aquesta institució oligàrquica, els membres de la qual es veïen ells mateixos com a «cabeza de la república o padre de familia», en paraules del regidor José Juan Balaguer, el 1768.⁵ D'altra banda, es recolzaven en la propietat de la terra, explotada en arrendament, en la continuïtat del patrimoni vinculat —impossible d'embargar per deutes i concentrat en un únic hereu—, en exempcions fiscals cada cop més polèmiques i en la seua propensió a ocupar càrrecs eclesiàstics i nivells intermedis del servei a la Corona, en l'administració o l'exèrcit. Molts d'ells, a més, mantenien lligams familiars amb oligarquies d'altres ciutats valencianes, com ara Xàtiva, Alacant, Elx o la capital mateixa, allò que reforçava una tendència que, de vegades, es remuntava a l'època foral.

Aquesta mena d'oligarquies, però, sols mantingué posicions econòmicament destacades a Oriola i Callosa de Segura. Fins i tot entre el patriciat oriolà, les diferències s'accentuaren des de mitjan segle XVIII. A l'alçada de 1790, uns pocs havien aconseguit de prosperar i adquirir un títol. Fou el cas dels Roca de Togores o dels Sánchez Bellmont, convertits en comtes de Pinohermoso i marquesos de Camposalinas, respectivament, i inserits en les xarxes de famílies de títol que es movien entre Alacant, Xàtiva, València i Albacete. D'altres, però, com els Balaguer, Maseres,

⁵ J. MILLAN, *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el sur del País Valenciano, 1680-1840*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1984, p. 343.

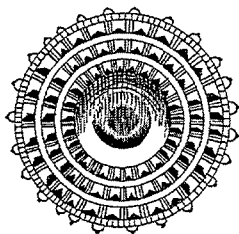
Jofré o Pastor, s'estancaren en uns càrrecs municipals cada vegada menys lucratiu i més intervinguts per la Corona. Amb tot, aquests patricis mantenien una interlocució directa amb els representants del militaritzat poder reial, com eren els governadors i alcaldes majors, sense oblidar l'Intendent o el Capità General, que residien a València.⁶ Potser, aquesta relació —que en ocasions es traduïa en el fet que alguns membres de l'elit local consolidaren avantatges discriminatoris— perllongava un tret característic de l'antic regne de València. Aquest es podia entendre com una xarxa de nuclis urbans, cadascú dotat d'un àmbit agrari. En absència d'un desenvolupament especial de les competències de les institucions comunes, com havia passat amb la Generalitat en època dels furs, les «repúbliques urbanes» aspiraven a una entesa directa amb la Monarquia.⁷ Aquesta situació podia ser fonamental en la problemàtica decisiva del reg, atés que les autoritats reials van exercir competències plenes en aquesta matèria fins que es crearen els jutjats d'aigües a la comarca, allò que a Oriola es va ajornar fins a la dècada de 1840.



Aquest quadre d'En Pere Santacília Togorcs —a cavall, amb el castell de Bellver, a Mallorca, al fons— presideix l'accés a l'Ajuntament d'Oriola. Aquest militar i polític del segle XVII exemplifica els vincles dels patricis d'Elx i Oriola, integrats per una petita noblesa al servei de la Monarquia.

⁶ Enrique GIMÉNEZ, *Gobernar con una misma ley. Sobre la Nueva Planta en Valencia*, Universitat d'Alacant, Alacant, 1999 i M. Carmen IRLLES, *Al servicio de los Borbones. Los regidores valencianos en el siglo XVIII*, Institut Alfons el Magnànim, València, 1996.

⁷ Antoni FURIÓ, *Història del País Valencià*, Institut Alfons el Magnànim, València, 1995.



Durant la revolució liberal, encetada amb les Corts de Cadis, la comarca —afectada per l'esgotament de l'expansió agrària del segle anterior— visqué una complicada relació amb el liberalisme polític. Llevat d'alguns casos, com Albatera, els liberals amb prou feines van poder aprofitar ací l'hostilitat contra els senyorius. La mobilització antisenyorial no va prosperar gaire al Baix Segura. Als senyorius nascuts de la colonització, els poderosos locals —val a dir, els ben comptats nous rics que havien prosperat enmig de les calamitats de l'època— es veieren aïllats de la majoria dels veïns, de temps enrere desprovistos del domini útil i afectats per la crisi. La lluita contra les càrregues senyoriales sobre la terra, per tant, havia d'afectar tan sols una minoria de la població. Altrament, l'hostilitat als monopolis o regalies comercials dels senyors podia ser un objectiu amb més capacitat de convocatòria, compte fet del caràcter majoritàriament consumidor dels habitants, que necessàriament havien d'adquirir la seua subsistència. Eren ben comptats aquells per als quals la fi de la senyoria suposava poder bastir un forn o un trull d'oli. En un escenari semblant, que els municipis passaren a mans antisenyorials podia significar pocs avantatges per a la majoria empobrida si, en no disposar de recursos propis, els ajuntaments mantenien o incrementaven les càrregues sobre el consum.

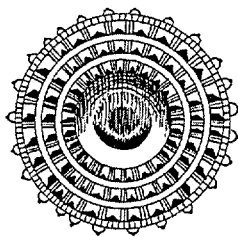
Com va passar a Bigastre durant el Trienni Constitucional (1820-1823), les noves autoritats del municipi s'oposaren a repartir una contribució directa per a sostenir-ne les despeses. S'estimaren més de carregar el consum, en una conjuntura de crisi agrària i de renovada pressió fiscal de l'Estat. L'avalot popular contra la subhasta del monopoli municipal dels queviures, en 1821, s'incloua en el vessant de desprestigi que arruïnava el suport al règim constitucional en la zona. Amb una contundència més gran encara que a Redovà, Rafal i Benejússer, Bigastre mostra les bases precàries de l'oposició antisenyorial des del punt de mira de la majoria dels veïns. Talment com succeí a Redovà amb la iniciativa dels Mayans i Capellín, la lluita contra el senyoriu no va trobar ressò a Bigastre. La demanda del negociant i propietari Manuel Villanueva Torregrosa contra el Capítol catedral oriolà ensopegà amb la indiferència del poble, més disposat, però, a col·laborar amb els canonges. Aquests podien desplegar el seu poder econòmic sobre la major part del lloc, empobrit i endeutat, per tal de passar a l'ofensiva contra qui els desafiava en solitari. Cobrar de moment deutes «sólo a los pudientes, teniendo consideración los pobres para que no se llame la atención y digan que se les oprime demasiado» fou el criteri dels canonges de la seua oriolana.⁸

Això facilità la mobilització absolutista, l'estiu de 1822. El seu centre era Oriola, on coexistien un patriciat temerós de la política liberal, un bon nombre de convents en vies de desamortització i de clergues amenaçats en el seu futur i, alhora, importants sectors d'artesans de poca volada i capes de població empobrida. L'aixecament oriolà, si jutgem per les sancions

⁸J. MILLAN, *Rentistas...*, p. 390-392, 406.

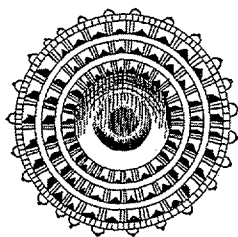
posteriors, va aplegar grups molt heterogenis. Hi figuraven membres de la vella oligarquia, com ara Manuel Albornoz, Ramón Ruiz de Ruiz Dávalos, Manuel Jofré o Juan Roca de Togores Alburquerque; artesans, com els flequers Ramón Mascarós i Diego Jover, el picapedrer Francisco Cremaes o l'espadador Antonio Costa; llauradors, com Fernando Mazón, del Camí de Beniel, o aquell Francisco García, d'Orxello, arrestat per disparar «contra una patrulla de soldados» que patrullaven l'horta; clergues, com Vicente García, rector d'Almoradí, o els oriolans Tomàs Martínez i Juan Antonio Villa; vídues de militars, de l'estil de donya Josefa Ferrer, qui amagà a casa seua algun promotor de la revolta; membres de famílies mercantils, com José Rebagliato, d'Almoradí, o, fins i tot, un burgés antiliberal, com el poderós home de negocis Matías Sorzano.⁹ Llavors, quan la contrada era escenari de la insurrecció contra el govern constitucional, un veí de Bigastre anuncià el rosari de l'Aurora amb una crida proabsolutista: «El rosario de la bella Aurora» —pregonà José Díaz— «hoy los servilones le van a cantar/ y a cortar la cabeza al demonio, a sus compañeros y al que es liberal».¹⁰ L'antiliberalisme adoptava tot l'aspecte d'un moviment excoent, a través del qual la comunitat amenaçava els dissidents. El seu triomf sancionà l'allunyament i l'oblit d'oriolans, com el canonge Joaquín Jimeno o la família de Francisco Santacruz, més tard ministre progressista, que s'establí a l'Aragó.

Els liberals del Baix Segura presentaven un panorama peculiar. Llevat d'algunes excepcions —Albatera i Dolors en foren les més significatives—, no hi havia un poder senyorial, en l'oposició al qual fos fàcil de cohesionar la major part dels sectors influents. Les figures antisenyorials eren escassament sòlides quan s'enfrontaven a la capacitat de maniobra de què disposava el senyoriu, en mans de nobles o institucions eclesiàstiques que eren, de feia molt, bàsicament propietaris i que influïen en la vida de la comarca de manera evident. Els que protagonitzaren els passos contra el senyoriu acostumaven a ser figures en alça sols dintre dels seus pobles. Però aquestes poblacions es caracteritzaven justament per la forta presència de desposseïts o de llauradors precaris i atrapats en un fum de deutes. Als que reptaven el poder senyorial, tot això els podia atorgar més animadversió que no pas respectabilitat, quan els més febles havien de triar amb qui pagava la pena de col·laborar. N'és simptomàtic que Villanueva maldàs per inscriure's amb tractament de *don*, que afegís un *de* al seu cognom o que afirmés ser de l'«estat noble». La posterior col·laboració del seu fill, Mariano Villanueva Sala, amb el règim de l'Estatut Reial sembla confirmar la continuïtat d'un conservadorisme elitista, on el seu antifederalisme militant —com succeïa també en d'altres casos coneguts del País Valencià— estava molt lluny d'incorporar-se al to democratitzant del liberalisme nascut al Cadis de 1812. La situació de Villanueva recorda l'aïllament de José March, comissionat del Crèdit Públic a Oriola, o la del llaurador i negociant Antonio Arnaldo (conegut com Antón *el Grande*), tots



⁹ ARXIU HISTÒRIC D'ORIOLA (AHO), Protocols de S. Ferrando, 1820-1822.

¹⁰ Els absolutistes feien servir les processons amb la Divina Pastora com a cina de mobilització a Xàtiva. Dècades abans, la difusió d'aquestes devocions havia estat criticada per l'il·lustrat d'Oliva Gregori Mayans. Això remet al caràcter sols episòdic que havia tingut la il·lustració eclesiàstica a Oriola. Segons el xativenc Joaquim Lorenzo Villanueva, professor del seminari oriolà en 1775-1780, els dominics, franciscans i caputxins haurien imposat un clima antiregalista a la diòcesi. Això hauria fet possible que es divulgassen «en el clero regular y aun en el pueblo las máximas de la dominacion universal de los papas aun en lo temporal», *apud* Luis BARBASTRO, *Revolución liberal y reacción (1808-1833). Protagonismo ideológico del clero en la sociedad valenciana*, Caja de Ahorros Provincial de Alicante, Alacant, 1987, p. 47-48.



dos reiterats blancs de l'agressivitat dels absolutistes. És versemblant que entre el suport popular de l'absolutisme es propagués un rebuig abrandat a la il·legitimitat d'aquests nous poderosos, que pretenien de trasbalsar les jerarquies heretades. A més, els notables en lluita amb els liberals podien oferir contrapartides, des de les seues posicions a escala local, al poble menut que els feia costat en favor del rei «tot sol».

Aquesta fou la postura dominant de les elits urbanes des de molt d'hora. Ho havia posat en relleu la cerimònia de destrossar la placa de la Constitució de Cadis i de celebrar-ne l'enterrament pels carrers oriolans, arran del colp d'Estat absolutista de Ferran VII, en 1814.¹¹ Per bé que hi havia excepcions importants —entre les quals destacava l'oriolà Joaquín Jimeno—, la major part del clergat va donar suport a aquesta opció. Però les institucions eclesiàstiques no eren un bloc a banda, sinó que estaven lligades a les estratègies familiars d'un ampli conjunt de sectors benestants. Bona part del patriciat oriolà se sumà a la causa absolutista, en les dècades de 1820 i 1830. Els trets socials de famílies oriolanes com ara els Pastor, Jofré, Ros de los Ursinos o Maseres poden encaixar amb els que evocava, no fa massa, l'escriptor de Castalla Enric Valor, en recordar el passat carlí del seu avi, qui visqué entre Alcoi i la Vall d'Albaida: membres d'una classe educada, terrinent i rendista, tot i que no pas de les més poderoses, amb una tradició de servei a la Monarquia a l'àmbit local, formats de vegades a les universitats i recolzats en la institució del vincle o *mayorazgo*, la fi del qual, per obra del liberalisme, els abocaria a una decadència més o menys perllongada.¹² A finals de l'antic règim, algunes d'aquestes famílies oriolanes havien establert unes relacions esplèndides amb nivells alts de l'aparell absolutista. El regidor Ramón Ruiz de Ruiz Dávalos, atrapat —a l'igual que els Pastor— per la fiscalitat i la decadència del seu patrimoni agrari, era sogre del governador Antonio Salinas de Orellana, qui va dirigir la repressió contra l'intent liberal dels germans Fernández Bazán, desembarcats a Guardamar a principis de 1826. Luis Pisana era gentilhombre del rei Ferran VII. Els Balaguer havien enllaçat amb els Ram de Viu, comtes de Samitier i barons d'Herbers, un dels quals protagonitzà l'alçament carlista a Morella, el 1833, mentre que d'altres es mantingueren al costat de Ramon Cabrera. La fundació del monestir de les Saleses, en 1825, ja havia subratllat la forta connexió de la ciutat amb el cercle de don Carles, llavors Príncep d'Astúries.¹³

La militància antiliberal no s'acabava amb el clergat i els patricis, amb la seua capacitat d'influir sobre sectors modestos. Comptava també amb importants noves fortunes en ascens, lligades al comerç i d'arrels alienes a la comarca, com era el cas de l'acabalat comerciant, prestador i terrinent Matías Sorzano, originari de la zona industrial de Cameros, a la Rioja. A més, el precoç conservadorisme dels seus consogres, els Rebagliato, acabava d'arrodonir el pes aclaparador dels contraris a la revolució liberal. Hagué de ser tota una commoció a Oriola que en 1822, en vespres de la

¹¹ *La Relación del triste-liberal entierro de la Constitución* (F. Guasp, Palma de Mallorca, 1814) presenta la cerimònia sota la iniciativa de militars antiliberals, quan era governador d'Oriola Carlos Ulman, més tard guerriller absolutista al nord valencià. El text, que s'apropia de la terminologia liberal, reitera la participació «de todas clases y estados», reflecteix el protagonisme dels clergues i «personas del más alto carácter», així com la intimidació que van patir els liberals oriolans als seus domicilis.

¹² ROSA SERRANO, *Enric Valor. Converses amb un senyor escriptor*, Tàndem, València, 1995, p. 29-32. J. MILLAN, «El absolutismo en la época de los propietarios. La alternativa antiliberal de Magí Ferrer», en Emilio LA PARRA i Germán RAMÍREZ (eds.), *El primer liberalismo: España y Europa, una perspectiva comparada*, Biblioteca Valenciana, València, 2003, p. 155-184.

¹³ AHO, *Protocolos*, R. Roca, 1831, núm. 2008, f. 113-118, 126; F. Alzamora, 1821, núm. 1898, f. 367v. NÚRIA SAUCH, *Guerrillers i bàndols civils entre l'Ebre i el Maestrat. La formació d'un país carlista, 1808-1814*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, p. 259, 328.

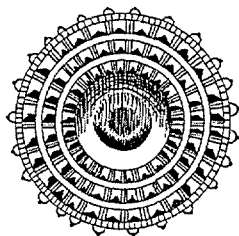
invasió absolutista dels «Cent Mil Fills de Sant Lluís», el poderós Sorzano fos mantingut pel govern en la presó especial de l'Arsenal de Cartagena.¹⁴ El liberalisme no tingué ni de lluny un suport social comparable. L'alineament liberal dels marquesos de Rafal —fins aquell moment, la primera fortuna civil de la zona, per bé que estava atrapada per nombrosos deutes—, no va contrarestar l'asfixiant clima absolutista. L'hereu del marquesat i comte de Via-Manuel, Cristóbal Manuel de Villena, seria afusellat pels carlins a Navarra, l'agost de 1834, però aquest fet quedaria com un episodi sense ressò, aliè a la dinàmica de la comarca.¹⁵

El pes de les postures antiliberals va restringir el protagonisme de les elits oriolanes del moment, sobretot quan, des de mitjan dècada de 1830, triomfà a Espanya el trencament revolucionari. Els antecedents i les activitats dels polítics progressistes oriolans —els Norato, Bofill, Espinós, Gisbert, Cirer o Clavarana— mostren que es va produir un tall respecte al vell patriciat, el qual ja no tornaria a recuperar la plataforma de poder que havia gaudit durant generacions.¹⁶ Juan J. Norato era un funcionari madrileny, administrador a Oriola de diverses cases nobles. Ramon Bofill Fontanals —sense dubte, el més proper al prototip de burgés emprenedor i progressista— era un comerciant i industrial, nascut a Mataró i amb arrels a Badalona i Reus. Agustí Gisbert era un advocat alcoià, lligat també un temps a la gestió de patrimonis. Maties Cirer era un militar i propietari de València. Julià Espinós Moscardon —el més compromès amb l'orientació democràtica— era, després d'una frustrada carrera eclesiàstica, un industrial originari d'Alacant, on havia nascut el 1811. Julián Clavarana procedia d'una família de comerciants francesos, establerts a la zona a finals del set-cents. Que sovint acabaren emparentant entre ells és un fet que els cohesionava com a grup, que encetava una fase nova. Per reblar el clau, els seus oponents, és a dir, els polítics que encarnaven el moderantisme, serien també personatges novedosos, fets en el comerç i recolzats en fortunes agràries d'arrels recents. Contràriament al que s'ha pogut suggerir, doncs, el triomf del liberalisme representà, també a Oriola, l'ocàs dels vells llinatges.

III. EL NOU ESPAI DE LA BURGESIA MODERADA

El liberalisme progressista, tot i que no va desaparèixer sense deixar la seua empremta, no protagonitzaria l'organització del nou Estat. Des de 1845, fou el rígid conservadorisme dels moderats el que posaria les bases d'unes institucions que, molt en general, es perllongarien fins el franquisme.

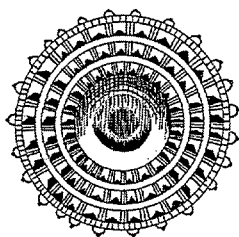
Un d'aquests elements fou l'assentament de l'estructura territorial que s'havia traçat el 1833. La nova fórmula, que dividia el País Valencià en tres províncies, respectava preferentment els criteris històrics, a diferència del que significava l'episòdica assignació del Baix Segura a Múrcia, el 1822, que sembla no haver-se consolidat llavors. La nova estructura



¹⁴ En maig de 1823, quan s'acostaven les tropes absolutistes, Sorzano —qui deia estar malalt— fou autoritzat a prendre els banys d'Arxena i a establir-se després a Múrcia. El garantia el mestre cerer i pastisser oriolà Antonio Juan López.

¹⁵ J. MILLÁN i Rafael ZURITA, «Élites terratenientes y tipos de caciquismo. La casa de Rafal/Vía-Manuel entre la revolución liberal y la crisis de la Restauración», *Historia Agraria*, 16 (1998), p. 153-163. La família noble, probablement incòmoda per aquesta militància en favor d'un liberalisme que es radicalitzaria molt més d'allò desitjat per ella, no va cultivar el record d'aquest episodi, que havia atret l'atenció de l'historiador Piralá.

¹⁶ J. MILLAN, *El poder de la tierra. La sociedad agraria del Bajo Segura en la época del liberalismo, 1830-1890*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1999, p. 74-90. En serien excepcions el liberal Tomàs Soler Mas i els conservadors Germán i Pastor. Els parents materns d'Álvaro de Albornoz, destacat republicà a l'Espanya del primer terç del segle xx, procedia dels Liminyana oriolans, per bé que la família s'havia establert successivament a València i Astúries.



provincial, junt amb les competències que s'atribuïen a les diputacions, hagué d'implicar novetats en l'espai polític comarcal. L'antiga relació directa entre l'oligarquia local i el poder de l'absolutisme fou reemplaçada per un escenari de transaccions amb els poders hegemònics d'altres zones, algunes de les quals mai no havien coincidit abans amb el Baix Segura en una mateixa demarcació del regne de València. Aquesta estructura feia necessària, doncs, un cert acord supralocal com a premissa per a actuar com a portaveu perifèric de l'Estat central. Tot això, a més, quedava en mans dels sectors més benestants, que eres únics reconeguts ara com a políticament actius.

Quin pes tenia la comarca en els inicis d'aquesta etapa? En les eleccions de 1836, el districte d'Oriola, amb 240 electors, superava de molt la resta de les comarques de la nova província alacantina. A cap altra zona hi havia un nombre tan gran de «majors contribuents». ¹⁷ Això reflectia el pes que encara tenia l'agricultura intensiva en la dinàmica de les grans fortunes, així com l'herència urbana d'Oriola, consolidada al llarg dels segles en què havia estat la capital del sud valencià. Ni l'ascendent indústria alcoiana, ni l'especialització mercantil i portuària d'Alacant superaven encara l'aglomeració de riquesa de la capital del Baix Segura. ¹⁸

Ben aviat, però, s'hi faria sentir una onada de canvis. La consolidació del triomf liberal va coincidir amb un nou dinamisme demogràfic i econòmic que se simbolitzaria, a mitjan segle, en l'expansió de la xarxa ferroviària. El ferrocarril, primer avanç important en el transport terrestre durant segles i segles, va potenciar des de 1858 les funcions econòmiques d'Alacant, que esdevenia així «el port de Madrid». Això va reordenar els centres de gravetat a la província meridional valenciana. Des de molt d'hora, a més, la burgesia alacantina es comprometé amb les transformacions urbanístiques i institucionals que havien d'elevat l'espai públic i consolidar el rang de la nova capital. ¹⁹ La trajectòria fou prou distinta, malgrat l'avantatge inicial, al Baix Segura. Aquesta era —cada volta més— una zona agrària, caracteritzada de temps enrere per una considerable capacitat productiva, que no es corresponia amb les discretes dimensions de la demanda urbana a l'abast. A això s'afegí el retard en la connexió ferroviària que només arribaria a la comarca tres dècades després que el port alacantí —avançant-se a València— s'haguera unit a la capital d'Espanya.

Aquesta trajectòria cap a un espai econòmic secundari no implicava, però, l'immobilisme sociològic del personal polític. L'hegemonia moderada recolzà en la zona, de fet, en algunes de les noves figures en ascens. El relleu es donava també en els casos aparentment més fàcils d'identificar amb la pervivència del passat. Membres de la família nobiliària dels Roca de Togores —Juan Nepomuceno, comte de Pinohermoso, i Mariano, marquès de Molins— van fer un paper de primer ordre en la política espanyola. Probablement feien de «patrons» que, mitjançant la seua influència a escala local, integraven la zona en l'entramat oligàrquic i centralista en vigor. El

¹⁷ Pedro DÍAZ MARÍN, *Los derechos políticos en los inicios del liberalismo (Alicante, 1834-1846)*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2000, p. 83-85. Pel que fa a la decisiva Contribució d'Immables, els partits de Dolors i Oriola suposaven a mitjan segle XIX 18% del total provincial. La quota d'Oriola va créixer més moderadament que la de Dolors, la qual cosa podria traduir el joc de les pressions en els equilibris polítics. Ib., «Oligarquía y fiscalidad: los primeros pasos de la Contribución de Inmuebles, Cultivo y Ganadería en la provincia de Alicante», *Revista de Historia Económica*, XVIII-2 (2000), p. 333-335.

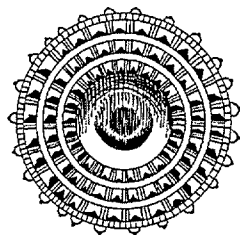
¹⁸ Sobre l'evolució de la jerarquia urbana, Julia SALOM, *Sistema urbano y desarrollo regional en la Comunidad Valenciana*, Institut Alfons el Magnànim, València, 1992.

¹⁹ P. DÍAZ, «Burguesia i ciutat. La política urbana a Alacant durant la Dècada Moderada (1844-1854)», *Recerques*, 36 (1998), p. 81-108 i *Después de la revolución. Centralismo y burguesía en Alicante, 1844-1854*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1998.

major protagonisme fou del marquès de Molins, molt lligat també a Elx, qui no tan sols participà en els governs d'Isabel II i dels inicis de la Restauració, sinó que es faria un lloc pregon en l'àmbit cultural i literari. Amb el temps, Juan Nepomuceno i Mariano Roca de Togores figurarien dins els sectors més reaccionaris del moderantisme. Però en l'època de la revolució liberal, a mitjan dècada de 1830, estigueren lluny de comprometre's amb la supervivència de l'absolutisme o de les seues adaptacions.²⁰ El seu protagonisme polític, a més, responia a una jerarquia nova. El paper estel·lar dels dos germans contrastava amb l'eclipsi dels marquesos de Rafal que, altrament, s'havien avançat prou als Roca de Togores pel que fa a la seua instal·lació en els aparells de l'absolutisme. Els Roca de Togores, que eren noblesa de títol només des de les acaballes del segle XVIII, no eren sols grans propietaris, també reunien habilitats polítiques i comunicatives i, en especial, havien integrat en la seua òrbita importants fortunes de la burgesia comarcal en ascens. Les famílies Rebagliato i Díe acomplien aquesta funció, així com, probablement, els Mesples, lligats a Bigastre, que tenien un lloc destacat en el mercat del crèdit agrari a la zona.

Aquesta nova generació de polítics implantà un poder excloent. Alhora, però, va plasmar algunes conquestes. La més important en fou la de preservar el regadiu tradicional. Des de principis del segle XIX, el desviament d'aigües a Hellín i el nord-est murcià, havia perjudicat la part valenciana de la conca, on moltes terres van perdre el reg. Això amenaçava no tan sols els sectors inferiors de la societat comarcal, sinó també poderoses fortunes, els titulars de les quals residien i tenien influència a capitals llunyanes. Aquesta situació, a diferència del que passaria des de principis del segle XX, lligava els grans patrimonis i algunes de les primeres figures de l'Estat a la defensa del regadiu tradicional.²¹ Després d'un llarg procés, l'Estat donà suport als drets de la zona baixa del Segura. La reordenació del reg —després de dècades de crisi i en un context social prou alterat pels efectes del liberalisme— fou objectiu prioritari de l'elit moderada. Les noves regulacions van posar el reg a les mans dels grans propietaris locals, en part triats amb el concurs dels terratinents forasters. Durant dècades, s'allargarien enfrontaments complexos, amanits amb coloracions polítiques, entre grups i localitats de la comarca.²²

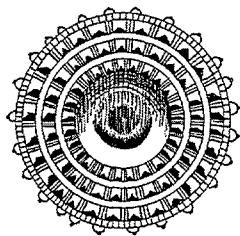
Com suggereix la tònica de les ordenances de reg, la influència de la burgesia local havia d'incrementar-se en virtut dels seus vincles amb la gran propietat forastera. Importants llinatges de les elits propietàries, cortesanes i de negocis de tot Espanya —sovint, successors de famílies d'arrels casolanes— tenien a la comarca bona part del seu patrimoni. N'era el cas de llinatges com els marquesos de Valderas, dels Pérez Seoane, Álvarez de las Asturias, Rojas, Arróspide o Cubas Erice. Representaven promocions tardanes de la noblesa propietària, connectades amb la burgesia financera i ben instal·lades en els cercles cortesans d'Isabel II i Alfons XII. Els forasters poderosos buscaven els gestors entre advocats i homes de negocis locals,



²⁰ J. MILLAN, «La revolución liberal y la remodelación de la sociedad valenciana», en Paul PRESTON i Ismael SAZ (eds.), *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria*, Universitat de València - Fundación Cañada Blanch, Madrid - València, 2001, p. 49-74. Isabel BURDIEL, *No se puede reinar inocentemente*, Espasa Calpe, Pozuelo de Alarcón, 2004, p. 352.

²¹ M. TERESA PEREZ PICAZO, «Auge y decadencia del regadío tradicional en la región murciana: 1850-1960. Los logros de una agricultura de dominante campesina», en Carlos BARCIELA i Joaquín MELGAREJO (eds.), *El agua en la historia de España*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2000, p. 111-168.

²² Rufino GEA, *La acequia de Molina. Apuntes históricos y repartos de aguas con vistas, retratos y un plano de la acequia*, La Lectura Popular, Oriola, 1903. Marc FERRI, «Reorganización de los regadíos valencianos en el siglo XIX: las ordenanzas liberales en la provincia de Valencia», *Áreas. Revista de Ciencias Sociales*, 17 (1997), p. 83-84.



tot i que no hi faltaren administradors enviats des de València o Madrid.²³ Eren aquests agents —que combinaven el seu coneixement del lloc amb els recursos i les connexions dels patrimonis que gestionaven— els que decidien sobre qüestions vitals per a les grans fortunes que residien lluny. Entre aquests temes hi havia el reg i el repartiment de les contribucions. La importància d'aquest darrer aspecte es fa més clara si tenim en compte que municipis com Sant Miquel de Salines o Torrevella es reduïen al nucli urbà, mentre que els afores s'inclouïen al terme d'Oriola fins mitjan segle xx. Tot i que la vella ciutat episcopal s'endinsava en una desfasada perifèria agrària, aquests canals sociopolítics oferien a les elits oriolanes una reforçada capacitat per a fer-se escoltar en àmbits superiors.

Durant un temps, els caps del moderantisme local van defensar el futur d'aquesta plataforma. A més d'aturar el trasllat de la seu del bisbat a Alacant, van reeixir a instal·lar alguns anys certes institucions d'ensenyament, pensades llavors per a la burgesia, com eren un Institut i una Escola femenina de mestres. Desapareguda la desacreditada universitat oriolana, això mostra la importància que encara tenia la identificació amb la zona per a aquells nuclis burgesos. Bastant menors foren, però, les iniciatives particulars que tractaren d'actualitzar l'ambient públic de la vella capital de la *Governació de Xixona ençà*. La més pregona fou obra de Ramon Bofill, l'actiu comerciant català que, a més d'arrelar-se a Oriola, tingué un paper econòmicament clau a València, on fundà *La Primitiva Valenciana*, empresa capdavantera de la construcció mecànica a tot Espanya. Bofill impulsà la fundació d'un teatre a la Corredora, element imprescindible en tot nucli urbà que volgués acollir una certa sociabilitat burgesa. Fou ell, com alcalde de la Unió Liberal, qui va promoure el Passeig de la Porta Nova, en 1862.²⁴

Però això no era prou, a mitjan segle XIX. Quan començaren a arribar els nous elements que renovaven l'espai públic oriolà —ferrocarril, Casino, Glorieta, Teatre Circ—, tots ells a partir de 1885, la nova jerarquia de la xarxa de ciutats havia segellat el rang secundari de la localitat, que en les seues funcions econòmiques oferia espais reduïts per a les activitats característiques de la societat moderna. Es plasmava així el model típic de l'ensopida ciutat de províncies que la pintura, primer, i la literatura d'Azorín i Miró, prou més tard, farien inevitable. Un clergat sobredimensionat, arrecerat lluny del ritme canviant del món, coexistiria amb rendistes d'escasses ambicions i amb l'àmplia base de llauradors que s'estenia fora del poc expansiu nucli urbà, ancorat en els 8.000 habitants. Això tindria els seus efectes en la renovació sociològica dels dirigents polítics de la zona.

El tòpic feia fàcil pensar en una simple contraposició amb «la modernitat». Com hem vist pel que fa a la intensa renovació del personal polític, es tractava més aviat d'una altra cara de la dinàmica engegada per la nova època burgesa. Els canvis en els drets de propietat agrària acaben de suggerir-ho. El liberalisme espanyol no eliminava formalment la divisió de

²³ Salvador CALATAYUD, J. MILLAN i M. Cruz ROMEO, «La noblesa propietària en la societat valenciana del segle XIX: el comte de Ripalda», *Recerques*, 33 (1996), p. 79-101. Un cas distint era els dels Caralt —industrials tèxtils catalans, ennoblits en 1916—, als quals s'atribuïa a principis del segle XX el control del mercat del cànem a la zona.

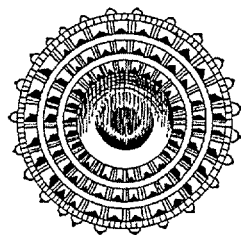
²⁴ Gemma RUIZ i Mariano CECILIA, «La construcción del nuevo paseo de Orihuela (1862)», *Fiestas de moros y cristianos* (2002), p. 133-136. Les peculiaritats de Bofill inclouen un interès relativament escàs per la propietat rústica. La seua compra de les 257 Ha. de *El Torrejón*, desamortitzat a La Murada en 1861, sembla un fet excepcional, AHO, Protocol de J. Aliaga, 1861, núm. 2.131, f. 176-181.

dominis típica de l'emfiteusi. Ben altrament, el principi del respecte a tota mena de propietat donava bones raons teòriques per a la subsistència del domini directe. Al Baix Segura, a més, els antics senyors que detentaven el domini directe a determinats llocs eren ben sovint, alhora, grans propietaris plens en municipis veïns. Quan es tractava de defensar els seus interessos podien posar en joc la seua capacitat de pressió sobre els emfiteutes, que depenien d'ells com a grans terratinents que els llogaven terres. Tot això, sense oblidar la complicitat de bona part de la burgesia mercantil, que gestionava els patrimonis d'aquests nobles, atorgava als amos del domini directe unes posicions excepcionalment sòlides a la comarca del Baix Segura. Aquesta capacitat, de fet, brillava per la seua absència entre la major part de les grans cases senyoriales valencianes, que ho havien perdut pràcticament tot amb la crisi de l'absolutisme i la fi dels senyorius.²⁵

Si tenim en compte això, resulta molt remarcable que aquesta noblesa propietària no conservara les seues posicions a la comarca. Cap al 1830, els drets senyoriales de la casa de Dos Aigües s'havien esfumat a Albatera. Ací, com a Dolors, es pot rastrejar la clara impregnació del liberalisme en els moments d'assalt a l'antic règim, en els anys immediatament posteriors.²⁶ La sort del domini senyorial fou distinta a Benejússer, antic senyoriu dels Pinohermoso. Ací la fortalesa de la família noble es multiplicava gràcies a la seua col·lecció d'extenses terres arrendades —dins del lloc i, sobretot, als antics reialencs d'Almoradí i Oriola—, que envoltaven l'àrea que detentaven els emfiteutes al vell senyoriu. L'atractiu de la Constitució de Cadis, amb tot, es féu sentir prou perquè colles de veïns la victorejaren pels carrers, durant els fets revolucionaris de l'estiu de 1836. Així, fins i tot al nucli originari del seu poder els Pinohermoso, pilars de l'Estat a la zona, hagueren de fer concessions significatives. Sense elles, els Roca de Togores —representats per la família burgesa Díe— no van aconseguir que els emfiteutes reconegueren el seu qüestionat domini directe, en 1831 i 1859.

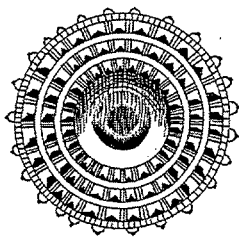
Entre els extrems que representen Albatera i Benejússer hi hagué un ventall de casos. La propietat incompleta d'antigues institucions eclesiàstiques o de les famílies que havien exercit la jurisdicció senyorial fou sovint ignorada, tot i la tendència contrària de les normes en vigor. Alhora, la propietat plena de l'antic senyor es mantenia allà on ja s'havia consolidat sota l'antic règim, com succeïa a Algorfa o Daia Vella. El destí del domini directe senyorial mostra que el conservadorisme dels moderats incloïa un aspecte iconoclasta respecte al vell ordre. Així, l'excloent hegemonia moderada s'edificava sobre els efectes de la revolució, que oferien possibilitats d'ascens per a diversos grups socials.

A Redovà, antic senyoriu dels dominics oriolans —pilars de l'absolutisme des de les Corts de Cadis—, la fi del domini directe sense redempció va coincidir amb el triomf dels moderats en 1845. Una cosa semblant hagué de succeir poc després a Rafal i Granja de Rocamora,



²⁵ Pedro Ruiz Torres, «Del antiguo al nuevo régimen: carácter de la transición», en *Antiguo régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola*, Alianza, Madrid, 1994, I, p. 159-192, i «Crisis señorial y transformación agraria en la España de principios del siglo XIX», *Hispania*, XLIII (1983), p. 89-128.

²⁶ N'és una mostra el testament dels germans Martínez Rubio, d'Albatera, en 1834. Tots dos van disposar que cap testament seu posterior seria vàlid si no incloïa la fórmula «*Senatus populusque Romanus*. La paz y la libertad es el mejor bien del mundo. Toda Nación culta odia el despotismo». Setze anys després, quan manaven els moderats, Pedro Martínez Rubio varià la seua identificació ideològica: els seus testaments no serien vàlids sense la frase «Creo en Dios Padre Todopoderoso. Creo en la vida perdurable». El seu germà Domingo va guanyar les eleccions a diputat provincial per Dolors en 1837, AHO, *Protocol de Ramón Roca*, 1850, núm. 2.027, f. 331v-334v.



antics senyorijs dels marquesos del Rafal. Hi contribuïren, probablement, les esquerdes obertes entre diversos grups terratinents, que no formaven un únic «bloc d'ordre». La casa de Rafal, allunyada del protagonisme polític, no va rebre el suport de la Diputació d'Alacant, dominada per uns moderats molt sensibles envers la «propietat, sagrada i inviolable», en la seua demanda contra els emfiteutes de Dolors. De la mateixa manera, quan la casa de Rafal va aconseguir que l'alcalde i la majoria dels emfiteutes de Benferri acceptaren la validesa del domini directe, el 1850, una de les escasses veus rebels fou, justament, la d'un Roca de Togores.²⁷ La importància d'aquestes querelles s'havia de lligar amb les possibilitats de canvi polític. De fet, el desplaçament dels moderats, des de 1856, va coincidir amb la fi sense redempció del domini directe a Formentera —on era emfiteuta la família paterna del polític Ruiz Capdepón, en sintonia amb els governs de la Unió Liberal— i a Bigastre, afectat definitivament per la desamortització general dels progressistes.

En aquelles dates, però, l'anul·lació de la propietat imperfecta dels antics senyors era una mesura menys subversiva del que hauria resultat a inicis del vuit-cents, quan el domini útil a la zona pertanyia gairebé sempre a llauradors residents al medi rural. Gradualment, el crèdit en expansió, les males collites i la insolvència dels arrendataris havien afavorit que el domini útil fos adquirit per terratinents i homes de negocis urbans. A mitjan segle XIX, aquesta gent podien ser els primers beneficiaris de la derrota del domini directe.²⁸

La composició de les primeres fortunes de Benejússer, a tall d'exemple, havia variat prou des de l'antic règim. Llavors el senyoriu tenia una escassa presència d'emfiteutes forasters. Però els 48 amos forans en 1831, n'eren deu més el 1860 i controlaven el 38% del domini útil, en comptes de la quarta part de trenta anys enrere. A més, dins del poble la família Ruiz Piñol/Ruiz Encina (era habitual que algun d'ells es digués Cosme) hi tenia una clara influència, a través del crèdit, l'acumulació de terres i l'accés a l'Ajuntament des d'on, probablement, posava entrebancs als interessos dels Roca de Togores. Els Ruiz no solien figurar com a arrendataris de les grans finques que la poderosa família noble tenia al voltant de Benejússer. La resistència contra el domini directe i la demanda contra l'apropiació per part del comte de terres comunals va resorgir durant el Bienni Progressista i el govern de la Unió Liberal, potser esperonada pels Ruiz Encina.²⁹

No eren *llauros* miserables els que transgredien així el domini de la noblesa. A Rafal —senyoriu d'un llinatge ric, però endeutat i políticament poc hàbil— els mateixos Pinohermoso havien adquirit la condició d'emfiteutes els darrers anys de Ferran VII. A Benferri, també senyoriu dels Rafal, era Bernardo Roca de Togores qui estimulava l'oposició al domini directe. Al recer d'aquests rendistes urbans, no sempre coherents en la seua pregona defensa de «la propietat», s'alçava també un grupat d'emfiteutes molt més modestos, però que no es limitaven, ni de bon

²⁷ Van resistir Bernardo Roca de Togores, «del estado noble» i cinc veïns de Benferri, tres dels quals no sabien signar, AHO, *Protocol de M. Boscà, 1850*, núm. 2.059, f. 290-291v, 876v-877. Alhora, alguns arrendataris de Bernardo hipotecaven com a ferma finques a Benejússer que reconeixien sotmeses al domini directe del comte de Pinohermoso (p.e., *id.*, *P. Turón, 1861-I*, núm. 1.994, f. 1617-1627v). La contribució de 1852 mostra que part dels censos emfiteutics que rebia a Benferri el marquès de Rafal, en forma de parts de fruits, estava segrestada judicialment, allò que suggereix que els drets territorials del vell senyoriu seguien qüestionats.

²⁸ S. CALATAYUD, J. MILLAN i M. C. ROMEO, «El crèdit en el llinar de la societat burgesa: una aproximació al crèdit agrari al regadiu valencià, 1820-1840», en Conxita MIR i Enric VICEDO (eds.), *Control social i quotidianitat*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 2002, p. 375-398.

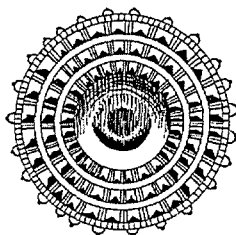
²⁹ J. MILLAN, *El poder...*, p. 135-138. Cosme Ruiz va ampliar les seues propietats a Benejússer adquirint parcel·les a llauradors en dificultats, però també al marquès d'Arneva, AHO, *Protocol de R. Roca, 1852*, núm. 2029, f. 220-223v.

tros, a una agricultura familiar, sinó que s'arriscaven a ampliar les seues explotacions en prendre en arrendament les enormes finques de l'horta al llevant d'Oriola. A Redovà, els primers contribuents eren brillants homes de negoci, instal·lats en l'oligarquia urbana del moderantisme, com ara Antonio Murcia i Matías Sorzano. Els acompanyaven, però, els Hernández Rocamora, familiars d'un nou ric d'arrels rurals, com era Juan Hernández Vilella, llaurador analfabet que pujava, en part, sobre la decadència del marquès de Rafal. A Bigastre, els veïns benestants (Vaillo, Rubio, Cabañes o Villanueva) ocupaven un lloc important, per darrere de la cúpula de la riquesa que corresponia a nous rics forasters, com Antonio Gálvez, Juan Pedro Gea, Antonio Murcia i Joaquín Posadas, sense oblidar l'omnipresent Matías Sorzano. Així doncs, la fi del domini directe era lluny de ser un triomf dels més desemparats. Ben altrament, podia ser vista de bon grat en cercles de nobles i d'especuladors urbans —gent inequívocament d'ordre— residents a Oriola o Madrid. Alhora, aquest ascens dels emfiteutes a la propietat plena podia ser la base d'un nou capitalisme agrari, d'arrels camperoles i lligades als grans arrendaments, que es consolidaria a principis del segle xx.³⁰

Sota el ferm control dels moderats, doncs, no deixaven de produir-se canvis socials significatius. Les sòlides bases dels notables moderats a la zona fan més destacable la seua pèrdua d'hegemonia, a partir de 1858. El govern de la Unió Liberal donà suport en les eleccions a un personatge d'arrels modestes, com era Tomás Capdepón, originari d'Almoradí. Significava això que la política comarcal depenia sols del govern central?

Tot i que la complexa realitat política no és precisament coneguda al Baix Segura, no sembla que aquest fóra el factor decisiu. Tampoc es pot suposar l'existència d'una única oligarquia. Fins i tot, a l'àmbit local oriolà la gent «respectable» estava dividida per discrepàncies de pes, en un marc que polititzava els interessos de grup.³¹

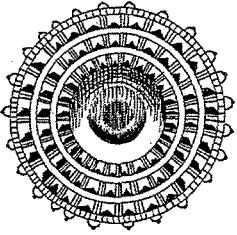
Per a algunes d'aquestes fortunes, la seua activitat econòmica a la comarca havia estat una fase, la de pastar un patrimoni important, que els permetés escalar cercles socials superiors al d'aquell espai, ja clarament



³⁰ En pot ser representatiu Antonio Murcia Prades, nascut a Redovà cap al 1788, qui a mitjan segle XIX combinava la seua modesta propietat amb l'ús probable de treball familiar i el conreu de la gran explotació arrendada, que li permetia abundants excedents comercialitzables. El 1861 hipotecà la discreta propietat que compartia amb la seua dona a Redovà —18 tafalles d'horta i una casa—, per poder cultivar una superfície més d'onze vegades més gran, propietat de Juan Roca de Togores Perpiñán, al Mudament (Oriola). La major part de la terra hipotecada procedia de les transformacions de l'espai rústic, arran de la fi del règim senyorial, ja que havia estat adquirida en transformar «un pedazo de tierra proxima á la Sierra de Callosa que era antes secano realengo». Això potser l'apropava a l'economia familiar camperola, sense oblidar que Murcia Prades no sabia signar. Però el conreu de 205 tafalles d'horta de Roca de Togores, amb instal·lacions per fer vi i oli, mostra com estava abocat a

la recerca del benefici en el mercat i en l'ús estable de jornalers i llauradors contractats, AHO, *Protocol de R. Roca, 1861*, núm. 2.214, f. 854-862. A finals del vuit-cents, un fill seu, Fernando Murcia Mompeán, tenia 938 pessetes de base imponible en la contribució territorial, vora cent més, per exemple, que el metge i polític liberal José M. Sarget. Un ascens semblant representaven els llauradors, residents fora del nucli urbà, Diego Ballesta Vilella —1.000 pessetes de base imponible—, Antonio Ferrández Vilella —1.027 ptes. i propietari, ja el 1880, de més de 6 Ha. d'horta a *La Cartuja*— o Primo Simón Pardo, amb vora 2.000 pessetes. L'alcalde liberal d'Oriola Tomás Soler Mas en declarava 1.585 ptes., AHO, *Reparto de contribución territorial, 1888-1889*, núm. 951. És significatiu que, en ser proclamat alcalde el veí major contribuent, després de la Dictadura de Primo de Rivera, en 1930, a Oriola aquest resultatés ser l'esmentat Antonio Ferrández Vilella. El fet seria recordat perquè, a més que el llaurador reemplaçava un destacat membre de la família Díe, el nou alcalde tenia vora 80 anys.

³¹ Algun indici se'n veu a la correspondència de l'administrador oriolà del comte de Ripalda, M. C. ROMEO, «Discontinuitats socials i canvi polític durant el segle XIX: algunes consideracions», *Espai obert*, I (1994), p. 20-26. A Almoradí, on la propietat es trobava en mans fonamentalment forasteres, destacaven terratinents de signe demòcrata i progressista, com els alacantins Manuel Carreras i Tomás España.



provincià. Per al pintor oriolà Joaquín Agrasot, la seua ciutat —*Mi pueblo*, segons el títol d'algun quadre seu— evocava sols visions rurals i pintoresques. Aquesta trajectòria, de la què havia sigut esponerosa ciutat de l'antic règim, condicionava les estratègies d'ascens burgès. Aquestes requerien cultivar l'educació dels joves, els cercles matrimonials i la promoció professional en àmbits urbans allunyats. A mitjan segle, aquest panorama afeblia els compromisos d'una part de l'elit burgesa amb un espai local que nodria les seues rendes, però que òbviament quedava molt limitat en la resta d'aspectes. En aquest sentit, les restriccions a la discussió pública que imposaven els moderats podien aïllar-los de nous sectors en ascens, que sentien la necessitat, si més no de moment, de relançar el dinamisme econòmic i ampliar el pluralisme social de la política.

És significatiu que un home d'escàs patrimoni i lligat al liberalisme progressista, com Tomás Capdepón, connectara millor amb el clima de dissidència respecte a l'apatia i l'exclusivisme de les grans figures moderades. A Oriola, hi feien un paper el progressisme de Bofill i del socialment prestigiat Espinós, mentre que el republicanisme moderat, segons els contactes de l'il·licità Aurelià Ibarra, reclutava suports a Dolors, Catral i Callosa de Segura. El proscrit progressisme oriolà de principis de segle —d'on procedia Santacruz Pacheco, ara ministre— aconseguia en aquells moments prou suports socials. El suposat feu del moderantisme semblava tenir els peus de fang. A partir de llavors, l'espòradic retorn al poder de les grans fortunes moderades, com els Rebagliato i els Moreno, només seria possible, el 1866 o el 1875, en el marc de situacions de força i tindria el caràcter d'una manipulació des del poder.

IV. LA LLARGA HEGEMONIA DEL LIBERALISME CAPDEPONISTA

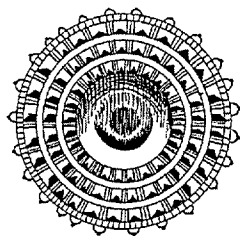
La imatge de l'Oriola *levítica* es va bastir en el pas del segle XIX al XX, quan tota la comarca era una base ferma dels polítics liberals, mentre conservadors i carlins semblaven haver desaparegut de l'escena. Una prova més del caràcter artificios de la política de l'època? La resposta no ha de ser necessàriament afirmativa. El relleu polític de les grans fortunes havia arrodonit un procés anterior. A més, aquest relleu va coincidir amb un nou ritme econòmic —l'eufòria vitivinícola i l'arribada del ferrocarril, el 1885—, que Gabriel Miró evocaria després com al lliandar d'una època nova, dins la provinciana *Oleza* de l'*Obispo leproso*.

L'ascens del liberal Trinitario Ruiz Capdepón va consolidar tres elements decisius. En primer lloc, el protagonisme va passar a polítics professionals, que no disposaven d'un patrimoni destacable a la zona. Aquest era el cas de Ruiz Capdepón, del seu fill, Trinitario Ruiz Valarino o de Francisco Ballesteros Villanueva, representant local, sobretot, del primer. Ballesteros, oriolà nascut el 1852 i veí del Vallet, procedia d'una família que complementava l'activitat farmacèutica amb la propietat agrària. La família del també oriolà Ruiz Capdepón —tot i que el pare hagués estat

de jovenet Voluntari Reialista, en la darrera fase absolutista de Ferran VII— estava allunyada de la burgesia moderada. Els seus orígens semblen estar en els llauradors, més o menys modestos, però importants a escala local, de l'antic règim, establerts com a emfiteutes en alguns senyorius de la zona, que més tard es dedicaren a l'exèrcit, la medicina o el dret—un temps, també, el clergat— com a canals de promoció.³² El que sabem de la família paterna suggereix que aquesta disparitat patrimonial, potser, es combinava amb una certa tradició discrepant respecte als suports del moderantisme. En 1799 Trinitario Ruiz Cartagena, avi del polític liberal, havia estat Personer del Comú a Oriola. Aquest era un càrrec electiu, des del qual va promoure expedients sobre gestió poc escrupolosa de diners i privatització de comunals contra José Manuel Balaguer i Juan Roca, membres de famílies habituals en el govern de la ciutat sota l'antic règim.³³

Els Ruiz no van pastar una fortuna creixent, com feien els moderats, sinó que van extraure del seu patrimoni, discret però ben gestionat, les bases que permetrien la dedicació professional del polític oriolà. El pare d'aquest, a mitjan vuit-cents, pagava a Oriola 401 rals per contribució territorial, allò que el posava al darrere d'alguns centenars dels seus veïns. L'alcalde d'aleshores, Andrés de Rebagliato —a més de pagar com a advocat el mateix que Ramón Ruiz Lozano— pagava pels seus immobles deu vegades més que el pare del futur pròcer liberal. La residència d'estiu de Ramón Ruiz —al carrer Hidalgo (avui Pedro Lorca) de Torrevella— mostrava un nivell molt inferior a la dels satisfets moderats. Atès allò usual a l'època, és destacable que els Ruiz no enregistraren al seu domicili —en la cruïlla del carrer Sta. Llúcia i El Vallet— cap servei domèstic. A finals de segle, quan el capdeponisme triomfava, les diferències s'havien fet més extremes. Ruiz Capdepón contribuïa per l'impost d'immobles a Oriola 1.177 pessetes, mentre que la quota d'Andrés Rebagliato multiplicava per quaranta-dos aquesta xifra.³⁴ Amb tot, malgrat que l'ensenyament superior es concentrava en ben poques capitals, a Ruiz Capdepón no li van faltar recursos per a seguir —durant vuit anys— els estudis de Dret a la Universitat de València, fora de la llar familiar.³⁵

En segon lloc, el triomf de Capdepón era el de polítics lligats al progressisme o que havien participat en l'experiència democràtica, encetada el 1868. Trinitario mateix —qui més endavant exaltaria retòricament el paper polític dels intel·lectuals— s'havia iniciat com a advocat al despatx de

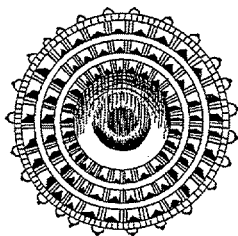


³² A mitjan vuit-cents, els germans Ramón —pare del futur polític— i Trinitario Ruiz Lozano feien servir el patrimoni heretat per obtenir diners en efectiu. Un oncle patern era metge. Trinitario Ruiz Lozano era un clergue amb una certa activitat econòmica i gestionà l'herència del comte de Ripalda, AHO, *Protocol d'A. Ballester, 1841*, núm. 2078, f. 179. Un cosí del polític liberal, el general Mariano Capdepón Mascres, fou molt actiu en la promoció de l'òpera d'arrels espanyoles, per la qual cosa va escriure, entre d'altres, *Roger de Flor*. A la llarga, seria identificat amb l'*andalusisme* més tòpic i seria satiritzat, a partir de 1914, en els ambients en què es movia el jove Federico García Lorca, però l'interés del general podia nodrir-se del patriotisme típic del progressisme de mitjan segle XIX, J. R. GEA, *Ruiz y Capdepón. Su vida, su labor en el gobierno, sus proyectos y discursos parlamentarios*, La Lectura Popular, Oriola, 1913, p. 21-22. Ian GIBSON, *Federico García Lorca*, vol. 1, Grijalbo, Barcelona, 1988⁴, p. 159-161.

³³ AHO, *Libro capitular, 1799*, núm. 231, f. 55v-56, 121, 135-139.

³⁴ Les dades de contribució territorial, al «Suplemento» del *Boletín Oficial de la Provincia de Alicante* de 1852 i de AHO, *Reperto de 1888-1889*, núm. 951. J. MILLAN, «Servir a la ciutat dels canonges. Amos i criats en l'Oriola de la Restauració (1876)», *LA REL·LA*, 15 (2002), p. 37-47.

³⁵ El seu pare encara havia estudiat a la universitat oriolana. Trinitario estudià a València entre 1850 —quan tenia 14 anys— i 1858. Sols el grau de llicenciat li costà 3.000 rals. Prenc les dades del seu expedient, Arxiu Universitari de València, 71/46, gràcies a l'amabilitat de Josep Andrés, de la Universitat de València. El pare de Trinitario demanà préstecs a un ric propietari, que administrava Matías Sorzano, amb la garantia de terres heretades, p. c., en 1852, mentre que la seua vídua, Josefa Capdepón, en la dècada de 1860, manllevava diners del terratinent carlí José Mejías.



Francisco de Paula Gras, natural de Montfort i dirigent demòcrata a València, on l'oriolà havia dirigit la premsa de la Unió Liberal. Una contrada agrària, amb forta presència de la propietat nobiliària, amb tradició antiliberal i notable influx eclesiàstic esdevingué, durant quaranta anys, una plataforma del liberalisme de Sagasta i Canalejas, aquest darrer cap de l'ala més avançada i contrària al clericalisme dins el sistema de la Restauració. Hauria de sorprendre que a Oriola, on residien el bisbe i tantes fortunes conservadores —o de la que, fins i tot, procedia la família de Cánovas del Castillo— la renovació dels noms de carrer tingués un caire progressista: el «Passeig» es dedicà a Sagasta i El Vallet fou rebatejat com a «Príncep de Bergara», títol que honorava el desaparegut Espartero, vencedor dels carlistes. Aquesta mena de rètols liberals havien caracteritzat escasses poblacions de la comarca, amb una composició social més humil, com succeïa a Torrevella.

L'activitat de l'integrista oriolà Adolfo Clavarana no tingué massa repercussions i les iniciatives del catolicisme polític, promogudes pel P. Vicent o pels jesuïtes de la localitat, foren ineficaces o resultaren frustrades per la mateixa jerarquia de la diòcesi, que només abonaria aquests projectes sota la Dictadura de Primo de Rivera. És un pèl irònic que destacara en aquesta actitud el bisbe Joan Maura Gelabert, cosí del dirigent conservador Antoni Maura i, alhora, residu de la fase en què aquest polític havia militat en el partit liberal. L'antic canonge oriolà Pedro Rocamora, natural de La Granja, fou nomenat bisbe de Tortosa, on també miraria amb fredor el sindicalisme catòlic. El prelat tortosí —al seu torn, honrat amb el nom d'un carrer a Oriola— encapçalaria l'elogi fúnebre de Ruiz Capedón, al qual qualificava de «condiscípulo amado». La conjuntura en la qual la jerarquia eclesiàstica s'adheria al vell liberal no era poc significativa: justament llavors el govern de Canalejas promovia la «Llei del Forrellat» i estava recent la *Setmana Tràgica*, fenòmens que estimulaven la militància confessional i el record que «el capitalisme és pecat».³⁶ Aquesta escalada, però, deixava immune la imatge de Ruiz Capedón i del seu fill i hereu polític, que era ministre en el govern de Canalejas. La benevolència de l'autoritat eclesiàstica mostra la solidesa del caciquisme *trinista* i la seua capacitat per a neutralitzar la millor basa dels seus rivals.

Per últim, el trinisme es consolidà enfront d'altres alternatives polítiques. Repetidament fracassarien els que —a partir de la influència econòmica— tractaren de vèncer els liberals.³⁷ És el que va passar, successivament, amb els conservadors oriolans Germán i Pastor Arbuixech, amb el marquès de Rafal i amb Luis Barcala. La política liberal, fins i tot, fou capaç de suplantar del tot la influència de la gran propietat, com mostra l'ocàs d'Arturo Pardo, marquès de Rafal, al «seu» districte de Dolors.³⁸ El liberalisme fou també en gran mesura immune a la bel·ligerància del govern central en contra seua. Els poderosos mitjans de l'executiu —designació de l'alcalde d'Oriola, possibilitat de destituir els regidors— no asseguraven que els conservadors derrotaren els trinites. Només ho van permetre una

³⁶ Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas. La acción social católica en los obisposados de Tortosa y Segorbe (1877-1923)*, Diputació de Castelló, Castelló de la Plana, 1986, p. 58-61. J. R. GEA, *Ruiz y Capedón...*, p. 203.

³⁷ És interessant al respecte Rafael LLORCA RIPOLL, *El poder político en Bigastro y su entorno durante la Restauración (1875-1923)*, Ajuntament de Bigastre, Bigastre, 2003.

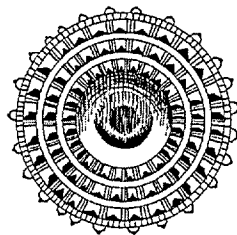
³⁸ J. MILLAN i R. ZURITA, «Élites terratenientes...».

vegada, al preu, però, de contradiccions pregones i perjudicials per als conservadors. És el que experimentarà en 1907 el govern de Maura i La Cierva, quan el seu desig de guanyar l'escó parlamentari local els va conduir a designar alcalde d'Oriola el republicà José Escudero Zapata.

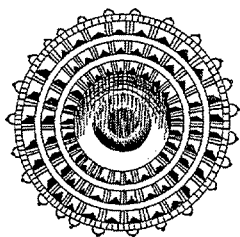
Com entendre aquesta apoteosi del liberalisme no democràtic i la impotència dels polítics conservadors i confessionals? Existeix la temptació de creure que sols hi havia una mena de *caciquisme* o que aquest era un producte invariable del món rural. Tots dos tòpics són qüestionables, de fa temps. Cal, doncs caracteritzar i investigar les bases peculiars del domini capdeponista. A tall d'aproximació, es pot dir que aquest tenia diversos aspectes i que alguns d'ells funcionaven en direccions oposades.

El capdeponisme era expressió d'uns professionals de la política. Ruiz Capdepón era, abans de protagonitzar la política local, una figura ben destacada a València, on havia dirigit la Unió Liberal i el seu periòdic *El Valenciano*. Amb aquesta experiència havia ingressat en la política d'àmbit espanyol, on disposava de bona capacitat de negociació amb Sagasta, Cánovas, Silvela o Castelar. Això li va permetre d'establir pactes que limitaven la competència electoral per part de conservadors de la província, allò que es va plasmar en la seua entrevista a Guadalest amb Torres Orduña, cap del canovisme a la Marina. Més endavant, que Canalejas decidira d'ignorar aquest pacte i fer avançar la seua hegemonia a la província d'Alacant ajuda a entendre l'alineament de Ruiz Valarino amb el canalejisme i el seu partit Liberal-Democràtic. Però aquest joc de teixir pactes de no competència amb elits de la perifèria no es pot confondre amb una simple extensió del poder institucional de l'Estat.

Hi havia, sens dubte, una forta dosi d'«alta política». Però la seua resistència enfront de governs adversos, així com la seua capacitat per a condemnar a la impotència la política confessional, no s'explica sense la gran capacitat del capdeponisme per a integrar els cercles influents a la comarca. En un context molt distint, això pot recordar alguns aspectes del «caciquisme industrial», que protagonitzà a la fàbrica de Terrassa el polític Alfons Sala Argemí, també d'arrels liberals.³⁹ D'aquesta cohesió naixia un localisme simplista, que desqualificava qualsevol possible competidor. Probablement, els polítics liberals eren capaços d'identificar les forces decisives a escala local i aïllar o dividir els que no s'avenien a col·laborar amb ells. La seua estabilitat suggereix que els trinistes eren eficaços a l'hora de satisfer les aspiracions, ja foren individuals o col·lectives, que calia atendre per mantenir el suport. Pel que sembla, l'habilitat en l'ús de les influències informals n'era el principal tret distintiu. Això, lògicament, reduïa la identitat doctrinal d'aquest liberalisme, que els integristes de Clavarana identificarien amb el Casino i la disbauxa, sense cap altra mena de crítica. Segons el biògraf del ministre oriolà, «quando a Ruiz Capdepón se le dice [...] que en Orihuela no se había hecho política liberal, interrumpe al interlocutor exclamando con viveza: "Alto amigo; yo no hice en Orihuela



³⁹ Xavier MARCET, *Qui ha manat a Terrassa? i altres reflexions*, Ègara, Terrassa, 1991, p. 22-24.



⁴⁰ La frase de Capdepón en R. GEA, *Ruiz y Capdepón...*, p. 13. Veg. José R. MILÁN, *Sagasta o el arte de hacer política*, Biblioteca Nueva, Madrid, 2001. Des del govern, Ruíz Capdepón afavorí els carlins al districte guipuscoa d'Azpeitia —contra l'integrista Ramón Nocedal—, d'acord amb el que li reclamaven els carlins d'Oriola, dirigits per l'acabat Francisco Mejías (*Id.*, p. 95-96; Javier REAL CUESTA, *El carlismo vasco 1876-1900*, S. XXI, Madrid, 1985, p. 183-188; i Jordi CANAL, «Las “muertes” y las “resurrecciones” del carlismo. Reflexiones sobre la escisión integrista de 1888», *Ayer*, 38 (2000), p. 127). És molt significatiu, que en l'intent d'insurrecció carlina, la tardor de 1900, els nuclis del sud valencià es localitzaren a La Marina o les Valls del Vinalopó i, fins i tot, que algun dels principals sospitosos fos confinat precisament a Oriola, com a lloc segur, Arxiu de la Diputació Provincial d'Alacant, 16874/3, Governador Civil al rector de Monòver (18-xi-1900). Des del Baix Segura, l'alcalde de Rojals (3-xi) no tenia «indicio alguno de que pueda perturbarse el orden». Seria escorcollat el domicili del cap carlista d'Alacant, Genaro Calatayud Bonmatí. L'ordre del governador que clausurava els cercles carlins d'Elx, Novelda i Villena (2-xi) no esmenta la zona que havia estat —i que tornaria a ser-ho, des de 1931— més significativa del carlisme a la província. Agraesc a Rosana Gutiérrez Lloret, de la Universitat d'Alacant, que m'indiqués l'existència d'aquesta font.

⁴¹ José MARTÍNEZ ARENAS, *De mi vida: hombres y libros. Semblanzas y comentarios*, Tipografía Moderna, València, 1963, p. 38.

nada más que lo que me aconsejaron que hiciera”». La pragmàtica cohesió localista reemplaçava els remots esquemes universalistes del liberalisme. Aquesta conducta li havia guanyat la col·laboració d'un ampli espectre, que anava dels republicans propers a Castelar i Maisonnave fins als carlins oriolans que, a principis del segle xx, després d'anys d'empenta organitzativa a tot Espanya, gairebé no donaven senyals de vida⁴⁰. L'assimilació del vell nucli antiliberal sota l'hegemonia capdeponista semblava, doncs, completa.

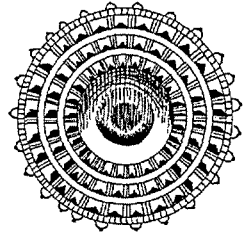
La capacitat per a harmonitzar influències requeria una dedicació personal en favor dels sectors destacats, que no es limitaven a una menuda elit burgesa. En el multitudinari homenatge que se li va oferir, en 1890, dos regidors oriolans, que dinaven al seu costat, es van interessar per l'opinió de *don Trino* sobre els *malacatonos*.⁴¹ Siga o no exacta aquesta anècdota, transmesa prou més tard, sembla clar que el trinisme va recolzar-se en una integració d'influències bastant més plural que el que significava la tutela exercida per les grans fortunes moderades. En un context marcat per les relacions informals, això podia oferir noves oportunitats per a sectors socials diferents dels tradicionalment ben establerts. Aquesta peculiar ampliació dels interlocutors de la política hagué de ser un factor clau. El domini trinita va coincidir amb la darrera època daurada de la vinya, amb el tomb proteccionista i, més endavant, amb la I Guerra Mundial. És probable que aquests períodes afavoriren l'ascens de noves jerarquies agràries o, fins i tot, l'inici d'una dinàmica diferent a partir de la renovació de l'agricultura comercial, la difusió del crèdit i la química agrícola.

A diferència d'altres casos comparables —com el del també liberal Sinibaldo Gutiérrez Mas a Gandia—, el clientelisme del llinatge trinita no va assolir una transformació substancial en les funcions de l'economia urbana. Tampoc sembla haver estat, en general, canal de transmissió de potents interessos econòmics, com feia el *salisme* a la Terrassa industrial. L'aspecte més pregon del trinisme era la mediació i la consecució de favors per part d'aquesta avesada dinastia de patrons, hàbils en el remot «gran món» urbà. Però el seu compromís amb la grisa societat comarcal que els servia de plataforma era més aviat dosificat, entre altres coses, en la mesura que les demandes que venien de la perifèria no disposaven, pel que sembla, d'una forta cohesió col·lectiva. En el fons, hi havia una condescendència desdenyosa en el lideratge de tots dos Trinos envers el seu devot, però província, districte perpetu. L'art de la política, en un context com aquest, es resolía en una atenta gestió personal, segons la norma que recordava en *La Regenta* la mare de Fermín de Pas: «El deber, el deber... es cumplir con la gente». La credibilitat necessària per a actuar requeria evitar —segons l'ambiciosa mare del canonge de *Vetusta*— que la gent senzilla arribara

a pensar que «todos somos unos mequetrefes sin palabra, que sabemos explotarlos cuando los necesitamos y cuando ellos nos necesitan los dejamos en la estacada».⁴² El trinisme es recolzava en professionals i representants de les activitats més noves: metges com José M. Sarget, periodistes com Rufino Gea, polítics progressistes i experts en regs, com Tomás Soler Mas, banquers com Antonio Balaguer (qui no amagava les seues idees integristes), sense oblidar la benevolència dels Pescetto i els Díe, molt lligats al patrimoni dels conservadors Pinohermoso i Molins. A més, per a segar l'herba davall dels peus dels seus rivals, tots dos Trinos hagueren d'integrar una xarxa d'intermediaris del medi rural —gent com els Sorribes de Dolors—, que sabien abocar el cens en favor del seu patró.

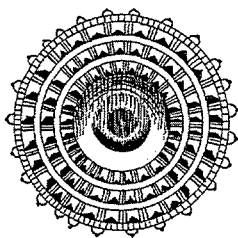
Com a esbós, si més no, el capdeponisme va suposar alguna cosa més que aquesta renovació dels cercles que accedien a la mediació personalista. En el seu inici, la política liberal recolzà en noves formes d'associació i d'organització d'interessos, potencialment susceptibles d'una significativa repercussió pública. El camí del seu ascens fou preparat pel periòdic *El Segura* i pels promotors del que seria la *Unión Agrícola*. Durant un temps, a partir de 1878, aquest grup criticà la inèrcia que ofegava la comarca, que era atribuïda a la ineficàcia o la corrupció del conservadorisme llavors en el poder. L'*Agrícola* fou una institució de crèdit, d'efectes molt mal coneguts, però que semblava obrir vies noves dins el fosc predomini dels terratinents i prestadors. En general, però, l'hegemonia de Ruiz Capdepón no va seguir aquesta via inicial. Cap al canvi de segle, el polític apadrinà la Cambra de Comerç i Indústria oriolana, que aviat cauria en la inactivitat. Una cosa semblant succeiria amb la Cambra Agrícola, fundada el 1906. En aquest cas, ja molt allunyat del dinamisme inicial dels trinites, sembla que la corporació fou subsidiària del *Sindicato de Productores de Naranja*, aviat transformat en *Sindicato Agrícola de Orihuela*. N'eren els promotors membres de la Cambra caracteritzats pel seu conservadorisme —com ara els propietaris i comerciants Antonio Roca de Togores, Federico Linares, Manuel Germán i José Clavarana—, que mostraven una iniciativa més gran a l'agitada segona dècada del segle xx.⁴³

Tot i haver-se instal·lat gràcies a alguns assajos que enfortien la participació i el debat públic, la política liberal estigué en definitiva molt més marcada pel seu cru escepticisme respecte a tot això. Desenvolupà sobretot un àmbit distint, que representava una política liberal i de tons en certa mesura plebeus, però clarament antidemocràtica. En aquest escenari, una elit d'avesats polítics professionals —amb la seua atapeïda xarxa d'intermediaris— harmonitzava un conjunt d'influències locals, tot partint de la premissa que el sufragi masculí en vigor no era socialment viable, com afirmarien Ruiz Capdepón i, més tard, Martínez Arenas. Mentre el sistema restauracionista estigué en vigor, la força centrípeta d'aquests cercles «en penombra» no deixà esclètxes a cap oposició.



⁴² Cap. xi de *La Regenta*. La novel·la de *Clarín* fou escrita cap al 1885, època del triomf definitiu de Ruiz Capdepón al Baix Segura.

⁴³ Era membre de la Cambra el capdeponista Rufino Gea, qui subratllava les gestions de Ruiz Capdepón i del seu fill, de Francisco Ballesteros i d'ell mateix, R. GEA, *La Cámara Agrícola. Memorias de su actuación en los últimos años, dedicadas a «El Conquistador» y «Ciudadanía» para que rectifiquen por amor a la justicia y a la verdad los errores e inexactitudes publicados en dichos periódicos con motivo de la reorganización del expresado organismo*, La Lectura Popular, Oriola, 18-xi-1916. Agraesc a Antonio L. Galiano que em facilités aquest document.



A la dreta del capdeponisme també s'havia retrocedit reiteradament davant la possibilitat de bastir una alternativa basada en la mobilització. Aquesta limitació havia condemnat el «maurista» marquès de Rafal a anar a remolc del caciquisme trinitista i, durant dècades, frustrà la reconeguda força social de catòlics i carlins a Oriola. Per l'esquerra la cosa no fou més fàcil. Demòcrates i republicans —en la línia de l'alacantí Maisonnave— s'havien afegit a l'amalgama liberal. En algun cas episòdic, s'havien deixat atraure pel conservadorisme de Maura i La Cierva o, com succeí amb el jove Martínez Arenas, pel miratge d'un regionalisme de l'estil de la Lliga i Cambó a Catalunya. En la mesura que el trinisme pertanyia a l'òrbita de Canalejas, era difícil formular a la zona una orientació esquerrana amb autonomia suficient. El clima tancat de l'Oriola *levítica* tenia un pany liberal.

Com s'esdevenia al sud valencià —especialment, a Elx i a Alacant—, no es desenvolupà —en contrast amb la València de Blasco i el Castelló de González Chermà— un republicanisme de vocació popular i pròxim al moviment obrer. A les comarques del sud l'alternativa al *tinglado* adoptava la forma obertament obrerista del socialisme. Això no era enlloc políticament senzill, però menys en una zona d'agricultura intensiva i dominada per la cessió de terra en arrendament, amb la seua típica teranyina de contrapartides i situacions concretes, que segmentaven la solidaritat de les classes populars. En contrast amb Elx, marcat per l'arrencada industrial de l'espardenya, el socialisme polític no s'instal·là al Baix Segura —ni tan sols a la més industrial Callosa— fins la Dictadura de Primo de Rivera. Llavors, a recer de la protecció del règim al PSOE i a la UGT, inicià els seus passos una política d'esquerres, mentre el vell sistema liberal havia quedat violentament suprimit.⁴⁴

V. EPÍLEG: L'ESPANYOLISME ANTILIBERAL I L'ASSALT A L'ESTAT DEMOCRÀTIC

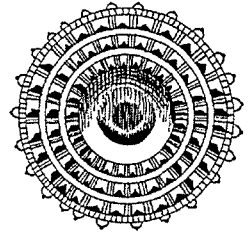
Aviat el continuisme de la Restauració es va donar per liquidat. Entre les elits establertes creixia l'atractiu d'un espanyolisme de trets ideològics tradicionals, però desenrotllista i, per primera vegada en mig segle, decididament antiliberal. Durant la Dictadura de Primo —mentre a Itàlia es vivia l'experiment feixista—, el feix de forces que havien col·laborat sota el paraigua canalejista es va disgregar, per tal d'adquirir una configuració nova, que rebutjava el seu passat.

Si el capdeponisme havia estat decisivament polític, ara el protagonisme va correspondre als portaveus dels interessos econòmics. Probablement, fou secundari que els Pinohermoso i Molins —adversaris prou ineficaços dels trinitistes— se sumaren a l'autoritarisme monàrquic d'*Acción Española*, una vegada va caure la Monarquia. En dos casos clau, ja abans, la col·laboració amb el caciquisme liberal, un temps imbatible, es va trencar. El banquer Antonio Balaguer, un integrista que

⁴⁴ La implantació transitòria del PSOE a Torrevella en seria l'excepció. A Callosa el sindicalisme ugetista havia arrelat entre els treballadors del cànem des de 1916, però el partit hagué d'esperar als anys de la Dictadura, Jesús Miguel CAYUELAS PINA, *Actividad económica y movimiento obrero en Callosa de Segura (Alicante) en el periodo 1914-1936*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» - Ajuntament de Callosa de Segura, Alacant i Callosa de Segura, 1990, p. 145-149, 193-194. Veg. Miguel ORS MONTENEGRO, *La represión de guerra y posguerra en Alicante (1936-1945)*, Generalitat Valenciana - Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», València - Alacant, 1995, p. 273-288.

no havia tingut dificultats insalvables per ajudar els liberals, s'alià amb el sindicalisme catòlic. El mateix passà amb José Díe Losada, el qual afegí al seu nacionalisme confessional el suport familiar a la Dictadura. Segons el seu tarannà «tecnocràtic», l'economia comarcal necessitava —com diria al Congrés del cànem de València, en 1927— una organització corporativa, que introduís un proteccionisme coherent. La febre corporativa salvaria les diverses classes socials i asseguraria l'harmonia social. Calien segons Díe, «personas capacitadas y competentes, que auxiliadas por elementos técnicos, asumieran la alta representación de los intereses de los cultivadores de cáñamo». Això era resultat d'un escenari nou, car «los hechos, con la brutalidad de su fuerza, nos han enseñado que mientras no poseamos un organismo que constantemente esté ojo avizor en la defensa de nuestros intereses, estaremos expuestos a que ocurra lo que nos ha sucedido hasta aquí».⁴⁵ Poc després, aquest to seria desenvolupat pel murcià Manuel de Torres, economista de la Dreta Regional Valenciana, qui havia estudiat amb els jesuïtes a Oriola.

Una vegada que el colp de Primo col·lapsà la Restauració, es feia necessària una alternativa al vell sistema de coordinació d'influències a través del liberalisme no democràtic. Aquesta alternativa passà a les mans dels que tradicionalment havien combatut amb més força el trinitisme. Això remetia ara al renovat catolicisme social, amb els intents dels jesuïtes per bastir una base social, i a les famílies típiques de la intransigència conservadora, representades per Francisco Germán Ibarra. Des de 1924, el rumb adoptat per Luis Almarcha, qui governava la diòcesi com a vicari, liquidà l'anterior actitud de l'Església i passaria a afavorir la mobilització agrarista i catòlica, temps enrere propugnada debades pels jesuïtes⁴⁶. L'activitat en el subministrament de reg a una àmplia zona del sud valencià, entre Alacant i Oriola, al costat d'altres mesures socials —especialment discretes, pel que fa a l'accés a la propietat—, van assegurar a aquesta nova política de dretes uns suports eficaços de cara a la mobilització que portaria la democràcia republicana. L'empenta de l'agricultura tarongera, a finals dels anys 1920, i l'alineament conservador dels arrendataris benestants hagueren d'oferir una reraguarda còmoda als nous polítics confessionals. El seu autoritarisme desenrotllista acollia la política d'influències, acompanyada de la més àmplia xarxa organitzativa del sindicalisme agrari i de les organitzacions tradicionalistes i catòliques.⁴⁷ Ni tan sols un expert polític «tècnic», com era Joaquín Chapaprieta Torregrossa, navegaria amb més èxit per les aigües de la política democràtica de masses, nascuda la primavera de 1931. Com ell mateix va reflectir a les seues memòries, haver de competir per aconseguir el suport dels electors li resultava incòmode, malament adaptat a la seua personalitat burgesa.⁴⁸ La tardana però reeixida iniciativa confessional del canonge Almarcha i dels metges i agraristes, propers als jesuïtes, Eusebio Escolano i Ángel García Rogel, marcà el rumb de la nova hegemonia, alhora política i social. Irònicament, la Cambra de

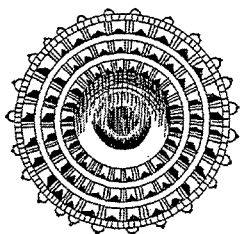


⁴⁵ *Primer Congreso Nacional del Cáñamo. Valencia, octubre-noviembre 1927*, Cambra Oficial Agrícola, València, 1927, p. 43. Dec la referència a Samuel Garrido, de la Universitat Jaume I de Castelló. Els Díe, a més de la seua tradicional connexió amb els Pinohermoso, havien emparentat amb una de les més importants dinasties de l'Oriola burgesa, com cren els Pescetto. Diversos Díe ocupaven càrrecs de relleu en la milícia i el clergat, sense oblidar el presteoc, la premsa i la literatura. José Díe era fill de Francisco Díe Pescetto, oficial d'infanteria, i de Paulina Losada, natural de Reus. Andrés Díe, oncle de José, havia estat vicari general de la diòcesi.

⁴⁶ Sovint no es valora com cal aquesta influència que va afectar el jove Miguel Hernández. José L. FERRIS, *Miguel Hernández. Pasiones, cárcel y muerte de un poeta*, Temas de Hoy, Madrid, 2002, p. 38, 65-67.

⁴⁷ L'espanyolisme antiliberal i un cert desenrotllisme localista es reflectien, a tall d'exemple, en els articles de *El Pueblo de Orihuela. Semanario Social y Agrario*, 80 (28-ix-1925).

⁴⁸ Chapaprieta, nascut dins una benestant família mercantil de Torrevella, rebé el suport de Ruiz Valarino en les eleccions municipals d'abril de 1931, de les quals cixiria la II República. La carrera posterior d'en Chapaprieta seguiria els solcs del localisme clientelar. És el que sembla deduir-se del seu vincle amb un personatge local, *Coquero*, conegut per la seua mediació política a bona part del



Baix Segura. Sent president del govern, la tardor de 1935, féu una visita a Albatera, la crònica de la qual sembla introduir-nos en la imatge de «La glòria del poble», quadre pintat per Fillol vint anys abans. El president Chapaprieta fou dut a l'Ajuntament per la comitiva de la música i les autoritats, que l'acompanyaren en el discurs des del balcó, l'homenatge i l'àpat posterior. El discurs d'en Chapaprieta remarcà «que se considera como natural de este pueblo, siendo tan albarterense como el que más. Y afirma rotundamente que hace 30 años dio orden en su casa para que se abrieran de par en par las puertas a la llegada de cualquier hijo de Albatera, consigna que no ha rectificado todavía», Jesús AGUILAR, *Historia de Albatera*, Ajuntament d'Albatera, Albatera, 1998, p. 781-785. Les escadusseres referències a la política comarcal —un escarit teló de fons— caracteritzen el seu *La paz fue posible*. Ariel, Esplugues de Llobregat, 1970.

⁴⁹ Rafael VALLS, *La derecha regional valenciana: el catolicismo político valenciano (1930-1936)*, Institut Alfons el Magnànim, València, 1992. Mariano GARCÍA ANDREU, *Alicante en las elecciones republicanas*, Universitat d'Alacant - Ajuntament d'Alacant, Alacant, 1985.

⁵⁰ M. ORS, *La represión...*, p. 259-261, 276-277.

⁵¹ M. ORS, *La represión...*, p. 275.

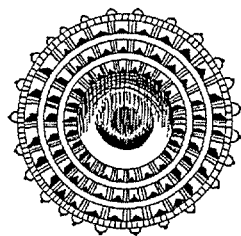
Comerç, creada un dia sota la tutela liberal de Capdepón, havia acabat per allotjar-se durant la Dictadura en els locals —amplis i cèntrics, es deia— del Cercle Tradicionalista.

L'intent de relançar una política conservadora, però fidel a la democràcia republicana, protagonitzat per l'antic trinista Martínez Arenas, comprovaria aviat que la Dreta Regional Valenciana, integrada en la CEDA de Gil Robles, i els seus aliats li arrabassaven l'espai.⁴⁹ Aquesta dinàmica d'incorporació d'influències notables al radicalisme antiliberal afavoriria, fins i tot, un escenari predisposat a l'arrelament de la retòrica feixista. La implantació de la parafeixista Falange Española a Callosa de Segura s'inscrigué en l'opció d'aquest partit per créixer en zones no urbanes, una vegada comprovat el seu fracàs davant el suport a l'esquerra a les ciutats. A la llarga, això es confirmaria tràgicament en la manera com s'organitzà l'intent *squadrista* de rescatar Primo de Rivera de la presó d'Alacant, en els inicis de la rebel·lió contra la República, l'estiu de 1936. Aquesta temptativa no amagava els vincles de dependència que unien alguns colons de la partida oriolana de Mudament —mobilitzats per a l'operació i recordats sota el franquisme com a *Héroes de la Vega Baja*— amb l'aristocràtic dirigent de Falange, el baró de la Linde.⁵⁰

La dominant dreta antiliberal s'interessava més o menys per un feixisme amb el qual, malgrat tot, no podia confondre's. Les opcions més oposades al liberalisme s'havien mostrat capaces de marginar les restes de tota opció d'ordre més moderada, fins i tot quan aquesta ocupava el govern central. Així ho reflectia un informe dels socialistes oriolans sobre l'Ajuntament designat pel govern, a principis de 1936: «Dicha gestora es marcadamente monárquica, hasta el punto de ser algunos de ellos cedistas y carlistas. [...] Tal amalgama ha sido gestionada por el abogado servidor de los jesuitas Casinello [...], en contraposición con la lista que tenía preparada el viejo cacique Ballesteros».⁵¹ L'esclat de conflictivitat agrària viscut a la comarca, des dels inicis de la República —com s'observa, per exemple, a Xacarella o en tensions laborals a Oriola— acabà de radicalitzar la política de dretes. El canvi de perspectives portaria a acceptar el disseny genocida que s'inicià l'estiu de 1936 i que castigaria amb duresa alguns joves rebels, delerosos d'un món nou, com ara Miguel Hernández Gilabert o Ramón Pérez Álvarez.

Aquest auge del predomini antiliberal —que després va poder reconvertir-se i mirar de trivialitzar el seu passat durant la llarga dictadura de Franco— pot suggerir precipitadament el pes d'una història immòbil. Crec, però, que aquesta visió simplifica exageradament el procés històric. No hi havia hagut un continuïsm des de l'antic règim. El nou centralisme hagué de basar-se, en qualsevol cas, en els desplaçaments que tenien lloc a escala local. Aquest no era un espai immòbil, tot i que no responga d'entrada als esquemes unilaterals de la societat moderna.

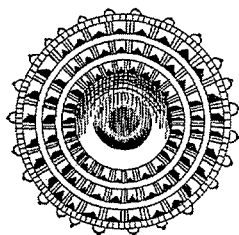
La clara renovació social de la política no desenvolupà, però, l'autonomia de la societat civil, sinó que va fomentar les influències informals i les relacions personalistes. L'ús poc transparent de les institucions es va consolidar a través d'un localisme que, suposadament, esborraria les alternatives ideològiques. L'arribada de la democràcia de masses, el 1931, va precipitar una reabsorció d'aquests canals per una política antiliberal, desenrotllista i d'un espanyolisme enormement esquemàtic. El rebuig a la democràcia disposava ara d'un suport social més gran, que s'alimentava dels processos recents de canvi socioeconòmic i, per descomptat, de l'activisme dels nous dirigents confessionals i tradicionalistes.⁵² Aquesta fórmula preparà les bases del desenrotllisme dictatorial i de l'extermini dels dissidents que representà, durant dècades, la dictadura de Franco. Abordar els interrogants d'una trajectòria com aquesta pot ajudar a superar alguns estereotips massa còmodes.



BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR, José, *Historia de Albatera*, Ajuntament d'Albatera, Albatera, 1998.
- BARBASTRO, Luis, *Revolución liberal y reacción (1808-1833). Protagonismo ideológico del clero en la sociedad valenciana*, Caja de Ahorros Provincial de Alicante, Alacant, 1987.
- BURDIEL, Isabel, *No se puede reinar inocentemente*, Espasa Calpe, Pozuelo de Alarcón, 2004.
- CALATAYUD, Salvador, MILLAN, Jesús i ROMEO, M. Cruz, «La nobleza propietària en la societat valenciana del segle XIX: el comte de Ripalda», *Recerques*, 33 (1996), p. 79-101.
- CAYUELAS PINA, José Miguel, *Actividad económica y movimiento obrero en Callosa de Segura (Alicante) en el periodo 1914-1936*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» - Ajuntament de Callosa de Segura, Alacant i Callosa de Segura, 1990.
- «El crèdit en el llindar de la societat burgesa: una aproximació al crèdit agrari al regadiu valencià, 1820-1840», en Conxita MIR i Enric VICEDO (eds.), *Control social i quotidianitat*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 2002, p. 375-398.
- CANAL, Jordi, «Las “muertes” y las “resurrecciones” del carlismo. Reflexiones sobre la escisión integrista de 1888», *Ayer*, 38 (2000), p. 115-136.
- DÍAZ MARÍN, Pedro, «Burguesia i ciutat. La política urbana a Alacant durant la Dècada Moderada (1844-1854)», *Recerques*, 36 (1998), p. 81-108.
- *Después de la revolución. Centralismo y burguesía en Alicante, 1844-1854*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1998.

⁵² Alfonso BOTTI, *Cielo y dinero. El nacional catolicismo en España (1881-1975)*, Alianza, Madrid, 1992. El nacionalcatolicisme i la invisibilitat de la violència franquista es reflecteixen en Luis ALMARCHA, *Mi cautiverio en el dominio rojo (19 julio 1936-25 julio 1937)*. *Memorias*, Archivo Histórico Diocesano, Llicó, 1994.



- *Los derechos políticos en los inicios del liberalismo (Alicante, 1834-1846)*. Universitat d'Alacant, Alacant, 2000.
- «Oligarquía y fiscalidad: los primeros pasos de la Contribución de Inmuebles, Cultivo y Ganadería en la provincia de Alicante», *Revista de Historia Económica*, xvii-2 (2000), p. 309-338.
- FERRI, Marc, «Reorganización de los regadíos valencianos en el siglo XIX: las ordenanzas liberales en la provincia de Valencia», *Áreas. Revista de Ciencias Sociales*, 17 (1997), p. 77-99.
- FERRIS, José L., *Miguel Hernández. Pasiones, cárcel y muerte de un poeta*, Temas de Hoy, Madrid, 2002.
- FURIÓ, Antoni, *Història del País Valencià*, Institut Alfons el Magnànim, València, 1995.
- GARCÍA ANDREU, Mariano, *Alicante en las elecciones republicanas*, Universitat d'Alacant - Ajuntament d'Alacant, Alacant, 1985.
- GARRIDO, Samuel, *Los trabajadores de las derechas. La acción social católica en los obispos de Tortosa y Segorbe (1877-1923)*, Diputació de Castelló, Castelló de la Plana, 1986.
- GEA, J. R., Ruiz y Capdepón. *Su vida, su labor en el gobierno, sus proyectos y discursos parlamentarios*, La Lectura Popular, Oriola, 1913.
- GEA, Rufino, *La acequia de Molina. Apuntes históricos y repartos de aguas con vistas, retratos y un plano de la acequia*, La Lectura Popular, Oriola, 1903.
- *La Cámara Agrícola. Memorias de su actuación en los últimos años, dedicadas a «El Conquistador» y «Ciudadanía» para que rectifiquen por amor a la justicia y a la verdad los errores e inexactitudes publicados en dichos periódicos con motivo de la reorganización del expresado organismo*, La Lectura Popular, Oriola, 18-xi-1916.
- GIBSON, Ian, *Federico García Lorca*, vol. I, Grijalbo, Barcelona, 1988⁴.
- GIMÉNEZ, Enrique, *Gobernar con una misma ley. Sobre la Nueva Planta en Valencia*, Universitat d'Alacant, Alacant, 1999.
- IRLES, M. Carmen, *Al servicio de los Borbones. Los regidores valencianos en el siglo XVIII*, Institut Alfons el Magnànim, València, 1996.
- LLORCA RIPOLL, Rafael, *El poder político en Bigastro y su entorno durante la Restauración (1875-1923)*, Ajuntament de Bigastre, Bigastre, 2003.
- MAR CET, Xavier, *Qui ha manat a Terrassa? i altres reflexions*, Ègara, Terrassa, 1991.
- MARTÍNEZ ARENAS, José, *De mi vida: hombres y libros. Semblanzas y comentarios*, Tipografía Moderna, València, 1963.

MILÁN, José R., *Sagasta o el arte de hacer política*, Biblioteca Nueva, Madrid, 2001.

MILLAN, Jesús, *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el sur del País Valenciano, 1680-1840*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1984, p. 343.

— «Agricultura y propiedad de la tierra en la colonización señorial. Bigastro, 1779-1826», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, 5 (1986), p. 29, 34-35.

— «La formación de un capitalismo rentista. La dinámica de la sociedad agraria en el Bajo Segura entre comienzos del siglo XVIII y la crisis del antiguo régimen», en Joseph PÉREZ i Armando ALBEROLA (eds.), *España y América entre la Ilustración y el liberalismo*, Casa de Velásquez - Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Madrid i Alacant, 1993, p. 131-161.

— *El poder de la tierra. La sociedad agraria del Bajo Segura en la época del liberalismo, 1830-1890*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1999.

— «La revolución liberal y la remodelación de la sociedad valenciana», en Paul PRESTON i Ismael SAZ (eds.), *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria*, Universitat de València - Fundació Cañada Blanch, Madrid - València, 2001, p. 49-74.

— «Servir a la ciutat dels canonges. Amos i criats en l'Oriola de la Restauració (1876)», *LA REL·LA*, 15 (2002), p. 37-47.

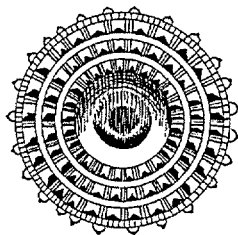
— «El absolutismo en la época de los propietarios. La alternativa antiliberal de Magí Ferrer», en Emilio LA PARRA i Germán RAMÍREZ (eds.), *El primer liberalismo: España y Europa, una perspectiva comparada*, Biblioteca Valenciana, València, 2003, p. 155-184.

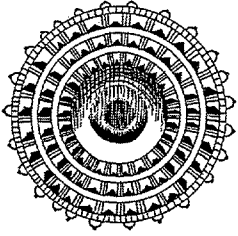
MILLAN, Jesús i ZURITA, Rafael, «Élites terratenientes y tipos de caciquismo. La casa de Rafal/Vía-Manuel entre la revolución liberal y la crisis de la Restauración», *Historia Agraria*, 16 (1998), p. 153-163.

ORS MONTENEGRO, Miguel, *La represión de guerra y posguerra en Alicante (1936-1945)*, Generalitat Valenciana - Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», València - Alacant, 1995.

PEREZ PICAZO, M. Teresa, «Auge y decadencia del regadío tradicional en la región murciana: 1850-1960. Los logros de una agricultura de dominante campesina», en Carlos BARCIELA i Joaquín MELGAREJO (eds.), *El agua en la historia de España*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2000, p. 111-168.

PRIMER Congreso Nacional del Cárnamo. Valencia, octubre-noviembre 1927, Cambra Oficial Agrícola, València, 1927,





REAL CUESTA, Javier, *El carlismo vasco 1876-1900*, S. XXI, Madrid, 1985.

La RELACIÓN del triste-liberal entierro de la Constitución, F. Guasp, Palma de Mallorca, 1814.

ROBLES, Antonio (comp.), *Política en penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, S. XXI, Madrid, 1996.

ROMEO, M. Cruz, «Discontinuitats socials i canvi polític durant el segle XIX: algunes consideracions», *Espai obert*, 1 (1994), p. 20-26.

RUIZ, Gemma i CECILIA, Mariano, «La construcción del nuevo paseo de Orihuela (1862)», *Fiestas de moros y cristianos* (2002), p. 133-136.

RUIZ TORRES, Pedro, «Crisis señorial y transformación agraria en la España de principios del siglo XIX», *Hispania*, XLIII (1983), p. 89-128.

— «Del antiguo al nuevo régimen: carácter de la transición», en *Antiguo régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola*, Alianza, Madrid, 1994, I, p. 159-192.

SAUCH, Núria, *Guerrillers i bàndols civils entre l'Ebre i el Maestrat. La formació d'un país carlista, 1808-1814*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004.

SERRANO, ROSA, *Enric Valor. Converses amb un senyor escriptor*, Tàndem, València, 1995.

VALLS, Rafael, *La derecha regional valenciana: el catolicismo político valenciano (1930-1936)*, Institut Alfons el Magnànim, València, 1992.